

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

(REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES)

Müdür — Editor
Prof. M. Tayyib GÖKBİLGİN

CİLD — VOLUME : VI
CÜZ — PARTS : 3-4
1976

Edebiyat Fakültesi Basımevi
İSTANBUL
1976

Fârâbî'yi yetiştiren Kengeres Türk muhitinin kültür ve sanatı

Emel ESİN

I — Kengeres ilinin başlangıçtan Gök-Türk devrine kadar kültür ve sanat târihine umûmî bakış

a — Târîhden önceki devir

Fârâbî'nin vatani Orta Sir-derya ve Arıs ırmaklarının birleştiği vâhaya ve o vâhadaki büyük şehre M. VIII. yüzyılda Gök-Türk metinleri¹ «Kengeres» (Kangar'lar) ve «Kengü-tarban» (Kang Tarband'ı) adını vermekte idiler. Umûdiyetle bu türkçe adları kullanmak ile beraber, Fârâbî'yi yetiştiren kadim kültürün mâhiyetini köklerinden beri takib edebilmek için, araştırmamızı kabil olduğu kadar geriye götürmeğe çalışırken, her devrin kendine âid kaynaklarda verilen tabirleri tercih edeceğiz.

Tolstov'a² göre Milâddan önceki binyıllarda, Orta Sir-derya sâkinleri, o zaman Indus ve Mohenjo-daro dan Sumer'e kadar uzanan ve hüviyetleri pek bilinmeyen ırklardan idiler. Dravid veya Elam, veya Sumer (Tolstov'a göre türkçeye benzer), yahud da Ugr-Macar dillerine yakın bir lisan konuşuyorlardı. Her halde, Kengeres bölgesinin ikonografisinde bazı şahıs tasvirleri Mohenjo-daro ve Sumer heykellerinde gözüken insan tipine andırır. Bunlar badem gözlü, yukarı doğru kalkık burunlu, az saçlı ve kısa boyludur (başın boya nisbeti en çok altıda birdir) (lev. II e, f).

Sir deryâ ile Amu-deryâ vâdileri arasında, Aral gölüne yakın, Kelte-Minar mevkiinde (bkz. harîta), Geç Taş Devrinden kalma, künbedli çadıra benzer, ağaçdan yapılmış mesken kalıntıları bulunmuşdur (lev. Ia).

1 Klyashorniy (1964), s. 155-61.

2 Tolstov (1953), s. 95-6, 88.

b — *Kanga veya «İlk göçebeler» devri* (M.Ö. VII-IV. yüzyıllar)

Milâddan önceki binyıl başında *Kanga* veya «İlk göçebeler» denen devir, Sir-deryâ ile Amu-deryâ ırmaklarının Aral gölüne yakın kıyılarına bazı boyların yeni göçmesi ile başlamaktadır. Tolstov³ bunların terki-bini şöyle tasavvur eder : cenûbî Amu-deryâ cihetinden Hind-Iran boyları; Aral-Tuna arası ve Kara-deniz şimâli muhîtinden Thrako-Kimmer'ler; Herodotos'un M.Ö. V. yüzyılda bu bölgede saydığı boylar arasından *Massagetoî* ve onlara karışan Doğu Avrupalı Skit'ler ile İç Asyalı Saka'lar. Bu muhtelif boyların ekseriyeti Eurepeoid (bugünkü Avrupalılar ırkına yakın) veya Hind-İran ırkından sanılıyordu.

Coğrafi tariflerden anlaşıldığına göre, Fars Key'lerinden Kyros'un M.Ö. 530'da istila ettiği «altın kemerli, taçlı ve cebeli» *Massagetoî* alplerinin ili, kadın hükümdar *Tomyrîs*'in memleketi, Tolstov'a göre burası idi. *Avesta*'daki⁴ İrana muâriz Tûra adlı millet de bunlar olabilirdi. Tûra'ların ili Tûrân veya *Vorukaşa* (Aral?) gölü doğusundaki *Kanga* ve en tanınmış hükümdârları İrani istilâ eden *Frangrasyan* idi.

Bu noktada Kengeres bölgesi târihine Türkler bahsi girmektedir. Filhakika M. VI. yüzyılda Menander Protector Türklerle eskiden Saka den-diğini bildirmektedir ve Sâsânî kaynaklarına dayanan M. IX-X yüzyıl'dan İslam müellifleri⁵ Tûrân ve *Kanga* bölgesini Türklerle bağlarlar. Onların indinde *Tûra*'lar *Tûr* adlı efsânevî hükümdarın evladı olan Türklerdir; Turan veya *Kang* (*Kanga*) İrana komşu olan Amu-deryâ şimâlindeki Türkistandır. Afrâsiâb (Frangrasyan) Türk hakanıdır. Sir-deryâ ve Amu-deryâ bölgesinin Batı komşuları, İrânî bir dil konuşan Khvarizmli-lerin de analarının bir Türk hükümdârının hediye ettiği Türk kadınları olduğu da rivâyet edilir⁶, Khvarizm ilinin kurucusu olarak Bîrûnî'nin tanıttığı İranlı *Siyâvâkhş* (Siyâvûş'un eski şekli) Türk Hakanı Afrâsiâb'ın kızı ile evli idi ve *Kang-dîz* kalesini *Tûrân* ilinde kurmuşdu⁷. Afrâsiâb M. XI. yüzyıl Türk metinlerinde⁸ Alp Er Tonga adını alır ve Siyâvûş ile evli

3 Tolstov (1953), s. 83-4, 114-15.

4 Minorsky (1934), Şunu da kayd etmeli ki *Avesta*'nın pek az kısmı M.Ö. VI-IV. yüzyıllardandır ve ekseriyeti ancak M. III-IV. yüzyıllardan bulunmaktadır. Böylece bu kaynak M.Ö. III-II. yüzyıldan önceki Çin kaynaklarından her vakit kıdemli değildir.

5 Mes'ûdî, c. I, s. 152; Tabarî, c. I, s. 324, 608, 645, 864-66, 899. «Türklerle eskiden Saka denirdi»: Dieterich, s. 17 (M. VI. yüzyılda Menander Protector rivâyeti).

6 Tolstov (1953), s. 83-84 (M. IX. yüzyıl müellifi Maqdisî'ye atf).

7 Not 4'deki kaynak ve Klyaçormıy (1964), s. 167-175 (Firdevsî'nin *Şehnâme*'sine atf).

8 Kâşgârî, ad indeksi, s.v.

olan kızının ismi Kaz'dır. Bu kayıtlar 1950-1960 yıllarından önceki araştırmacılarca, târîhden ziyade Sir-deryâ vâdîsinin ve cenûbunun sonradan Türkleşmiş bulunmasından mülhem bir efsâneyle bağlanırken, T.A. Trofimova'nın Sir-deryâ bölgesinde yaptığı anthropolojik çalışma, M.Ö. IV. yüzyıldan beri bölgede yüzde-yüz Mongoloid iskeletler bulunduğunu tesbit etmiş ve efsanelere bir dayanak bahş etmiştir. Keyfiyetin ehemmiyetini kayd eden Tolstov⁹ şöyle bir izâh aramıştır. M.Ö. V. yüzyılda Herodotos Sir-deryâ bölgesinde oturan boylardan bahsederken *Argyppaoi*'leri Mongoloid (sakalsız, az saçlı) bir vechede anlatır. Trofimova'nın iskeletlerini bulduğu yüzde-yüz Mongoloidler belki bunlar idi. Yüzde-yüz hiç karışmamış Mongoloidler M.Ö. V. yüzyılda Doğudan yeni gelmiş olsalar gerek idi. İşte bu Mongoloid'lerin M.Ö. IV-II. yüzyıllarda, ilk önce Sir-deryâ'daki *Apasiakae* ile (Su kıyısındaki Saka'lar) başlayan karışmasından yeni bir millet doğmuştur ve bunlar Tolstov'a göre Hunlar ve Batı Türkleri olmuştur. Böylece Türkler Saka ve *Massagetoî* boylarının ahfâdı olarak, onların adlarını da tevarüs etmişlerdir. *Apasiakae*'nin adını Peçenekler almıştır. Hattâ Strabo'nun M.Ö. 130 yılında Belh ilindeki Yunan devletini yıkan Sakarauka göçebeleri ile beraber saydığı *Paciana*'nın adı Peçenek'e tekabül edebilir ve bunlardan, *Prâcinîkana* adı altında, Mathura yazısında da bahs edilir. Kanga ili adı da Peçeneklerden Kangar ve Kıpçak boylarından Kanglı (kagnı anlamına) boyunun isminde yaşamaktadır. *Augasoî*'nin ismi Oğuzlara geçmiştir, Tohar'lar veya *Dukéres*'lerin adı Düker Türklerine intikal etmiştir.

Sir-deryâ'daki «İlk göçebe»lerin Doğu ile ilgilerine maddî kültür sâhasında da işaretler, Aral doğusundaki (bkz. harîta) Balandı I ve Balandı II diye adlandırılan yapı kalıntılarında gözükmektedir¹⁰. Balandı I ismi verilen şehir harâbesinde «İlk göçebelere» atf edilen yapılardan büsbütün başka ve Doğu ile ilgili bir gelenek göze çarpar. Sonradan «pahsa» denen döğülmüş topraktan samanlı harc, tuğla ile birlikte kullanılmıştır. Sûrlu şehrin planı, ilk göçebelerin mustatil planlarından ayrı, aşağı-yukarı muntazam bir dört- köşe teşkil etmektedir ve iç-içe iki kaleden mü-

9 Tolstov (1960), s. 50-52, 56-68. *Id.* (1962), s. 274-75. H. Haussig, «Die politische Einleitung der frühtürkischen Völker», *Birinci Milletlerarası Türkologie Kongresi'ne* tebliğinde *Argyppaoi*'u doğrudan doğruya Türk saymak için Yunan, Roma ve Bizans kaynaklarında destekler bulmaktadır. Strabo ve M. 130 etrafı Mathura yazısında *Prâcinîkana*; M. X. yüzyıl Bizans târîhinde Kangar = Peçenek: Klyastorniy (1964), s. 177, 163.

10 Balandı I: S.P. Tolstov, «Les Scythes de l'Aral et le Khorezm», *Iranica Antiqua* I, res. 4 hakkında mülâhazalar. Balandı II: Tolstov (1960), s. 35-37.

teşekkildir. Ortadaki kale bir sed üzerine yükseltilmiştir. Köşelerde neye yaradığı anlaşılmayan ve içi dolu bulunan sütun gibi kuleler vardır. Balandı I yapısı Simâli Çinde proto-Türk sayılan *Chou*'ların (M.Ö. 1050-249) sûrlu hükümdar şehri geleneğini¹¹ hatırlatır. Balandı II harâbesindeki türbe ise, Orta Asya göçebelerinin çadırları gibi yuvarlak kesitli ve kubbeli olup, bilinen en eski hakiki kubbe numûnesini göstermektedir.

Tolstov ve onu takib edenler *Avesta*'daki *Kanga* kelimesinden türkçe Kanglı (kagnı anlamına) boyunun isminin geldiğini ileri sürerken Kollautz ve Miyakawa aksine *Kanga*'nın Kanglı'dan geldiğine işâret edebilecek fikirler¹² ortaya koymaktadırlar. Bu müellifler Çinlilerin Tegreg-Tölis Türklerine verdikleri «Kagnılı» manâsına *K'ao-chê* veya *K'ao-kü*¹³ adının türkçe «Kanglı» ismine tekabül ettiğini sanmaktadırlar. Kem (Yenisey) ırmağı kıyılarında M.Ö. VII. yüzyılda başlayan Tagar¹⁴ kültürü bu «kagnılı» Türklerine atf edilir ve Tagar kültürünün hem Doğu, hem Batı ile ilgileri vardı. Kagnılı Türkleri, kubbeli çadırlarını kagnılara dikip, öyle göç ederlerdi. Kagnılı Türklerine tam göçebe değil, yarı-göçebe denmektedir, çünkü bunların arıklar kazarak suladıkları tarlaları vardı¹⁵. Sûrlar içinde tahta köşklerde, kısmen de çadırlarda yaşıyorlardı¹⁶. Âbidevî mezarlar binâ ediyorlar ve bazı ölüleri yakıyorlardı¹⁷. Yaşayış tarzları böylece Sir-deryâdaki «İlk göçebeler»den fazla farklı değildi. Irk olarak da, Kagnılı Türkleri de, Sir-deryâ'daki «İlk göçebeler» gibi kısmen Europeoid, kısmen Mongoloid idiler. Esâsen, M. VI. yüzyıl kayıtlarında¹⁸ görüleceği gibi, Kengeres veya Kanglı Türklerinin dâhil olduğu Peçenek boyu Tölis Türklerinden sayılırdı. Böylece, Kollautz ve Miyakawa'nın vardıkları netice Çin târihlerinde M.Ö. 134'den beri *K'ang-kü* (veya *K'ang-ki*)¹⁹ diye adı tahrif edilen, Sir-deryâ boyunda kurulmuş devlet, aslından beri Türk olmalıdır, çünkü *Avesta*'daki *Kanga* ile Çin târihlerindeki *K'ang-kü*'nün aynı olduğu kabûl edilmektedir²⁰. Çokdan beri To-

11 Biot, c. II, s. 354-56. *Chou*'ların hükümdar sülâlesi proto-Türk idi: Eberhard, s. 19, 33.

12 Kollautz-Miyakawa, s. I, s. 295 ve 6. Çin târihleri Tegreg-Tölis Türklerine Ting-ling veya T'ie-lê demekde idi: J. R. Hamilton «Toquz-Oghuz», *Journal Asiatique*, CCL (1972).

13 *Ibid.*

14 Kollautz-Miyakawa, c. I, s. 63.

15 *Ibid.*

16 Bkz. Martinov ve Devlet.

17 Aşağ. not 26.

18 Aşağıda not 54.

19 Birincisi şimdi kullanılan, ikincisi, de Groot 1921 ve *id* 1926 ve Tomashek 1901 transkripsyonu,

20 Tolstov (1953), s. 157 v.d.

mashek²¹, Barthold²², Bernştam²³, bilhassa Shiratori²⁴, hem *Kanga*, hem *K'ang-kü'nün* Türk olduğunu ve türkçe «Kanglı» adı ile ilgili bulunduğuna işâret ediyorlardı. Bu fikre dayanarak Tomashek Afrâsîâb'ın kadîm bir Kanglı beyi olduğunu sanıyordu²⁵.

Yukarıda sayılan görüşler muvâcehesinde Sir-deryâ kıyılarındaki «İlk göçebeler» veya *Kanga* devri kültürü²⁶, hem Fârâbî araştırmaları bakımından, hem de Türkiye Türklerinin mensûb bulunduğu Oğuz boylarının kültür târihi açısından, çok ilgi çekicidir. Bu devre âid sanılan sanat eserlerine bakarsak (lev. II, b, c, d), belki Skit aracılığı ile öğrenilmiş Yunan zevkine yakın bir norm'da, Eurepeoid tipde, düz, veya hafif yukarı kalkık burunlu, yüzler görmekteyiz. Yunanlı tasvirlerinin aksine olarak, seyrek sakallı, fakat uzun saçlı erkekler tersîm edilmiş. Persepolis heykellerinden bilinen, gaga burunlu, gür kaşlı ve kıvrıkcık sakallı Iranoidlerin de Sir-deryâda bulunmadığı hissi uyanmaktadır. Iranoidler belki Amu-deryânın Batısına yerleşerek sonraki Khvarizmlilerin ecdâdı olmuşlardı. Aralın Doğusu ve Cenûbunda bulunan eserlerde kıyâfetler Eurasia bozkırlarında at koşduran göçebelerin hepsinin giydiği, dize kadar mintan, yakalı kaftan, çakşır, çizme (lev. II, b, c, d) ile zırh idi. Küçük demir levhaların birbirine dikilmesinden müteşekkil, sonradan Doğu Hun ve Türklere atf edilecek zırhın Aral Doğusundaki göçebeler tarafından icâd edildiğini Tolstov sanmakda idi (lev. I e). «İlk göçebeler» düz kılıç kullanıyorlardı (lev. I d).

«İlk göçebeler» muhtelif ırklardan olsalar bile aynı kültüre mensûb idiler. Yunanlı müelliflerin Eurasia bozkırlarındaki boyları «göçebeler»

21 Tomashek, s. 135-136.

22 Barthold (1963), c. II, s. 26.

23 Bernştam (1949) ve *id.* SA XI, s. 263.

24 Shiratori (1928) ve *id.* (1936), s. 233.

25 Tomashek, s. 135-36.

26 Aral bölgesinde çadır şeklinde ağaçdan Kelte-minar evi: Tolstov (1953) res. 18. Vâra (uzun mahalle) kısımları olan surlu yapılar: *ibid.*, res. 18. Çizme, kaftan zırh: *ibid.*, s. 153. Güneş, yırtıcı kuş ve at motifleri: *ibid.*, s. 107. Yarı-göçebelik: *ibid.*, s. 108. Arıklar: *ibid.*, s. 111. Uygarak'da ölüleri çadır şeklinde tahta köşk içinde yakmak usûlü: Tolstov (1960), s. 50-51 ve *id.*, (1962), s. 185. Kagnılı boylara atf edilen Tagar kültüründe ve onun devâmı olup Kırgız ve Gök-Türk kültürünün öncüsü sayılan Taştık kültüründe (bkz. yuk. not 12) bazı ölülerin ateşde, kıymetli esyâları ile birlikte yakılıp gömülmesi: Kiselev, s. 112 (Tagar), s. 248 (Taştık). Gök-Türk devrinde mümâsil usûller ve bunların anlamı: aşağı. not 120 ve 121.

Orta Sir-deryâda Utrar ve Oksus keramik kronolojisi: Ageeva-Patseviç, s. 160 v.d. Vasîç Mogol devrinde Zernuk adını almıştı ve şimdi Oksus adı ile anılan kalıntılardır: Akışev-Baypakov-Erzakoviç, s. 22.

olarak tavsîf etmesine rağmen, bunların hayât tarzına «yarı-göçebe» denmesi daha doğrudur. Eurasia atlıları, sürüleri olan çoban boylar sıfatı ile, şübhesiz ki otlak aramağa mecbûr idiler. Fakat ırmaklardan su alan arıklar ile suladıkları tarlaları da vardı. «İlk göçebeler» künbetli âbidevî türbeler (lev. I b) ile surlu şehirler de (lev. I b, II a) inşâ ediyorlardı. Aral gölü cenûbu ve doğusunda «İlk göçebeler» devrinde yapılan surlu şehirler iki yahud üç boy veya meslek grupunun yaşamasına uygun olarak, uzunluğuna iç duvarlar ile, iki veya üç kısma taksim edilmiş bulunuyordu (lev. I b, II a). Fârâbî'nin doğduğu Vasîc şehri sanılan şimdiki Ok-sus harâbesi (lev. IX b) ve Kengü-Tarban (lev. IX a) şehri de, *Kanga* devrinden kara renkte keramik parçaları bulunduğundan, «İlk göçebe» devrinden sanılmışdı. Kengü-tarban doğusundaki Kara-tau (Oğuz destanlarının Karacuk Dağı) yamaçlarında da Ak-tepe gibi bazı şehir kalıntıları *Kanga* devrine atf ediliyordu. Fakat kazılar Kengü-tarban vâhasında M. IV. yüzyıldan önce yerleşme olmadığını gösterdi.

Kanga devri surlu şehirlerinde toplantı yeri veya dinî merkezin ocak başı yahud ateş tapınağı olduğu anlaşılır (lev. I b, II a). Ateş ibâdeti ve ölüleri ateşde yakmak âdeti yalnız İranlılara değil, erken devirden beri Türklere de şâmil bir inanç ve âdet olarak gözüktür. Yukarıda, Kagnılı boylara atf edilen Tagar kültüründe ve onun devâmı olup Kırgız ve Gök-Türk devrinin öncüsü bulunan Taştık kültüründe bazı ölülerin yakıldığını kayd etmişdik. Aral doğusundaki İnkâr-deryâ boyunda, Uygarak'da (bkz. harîta), yanî Mongoloid iskeletlerin bulunduğu bölgede de, M.Ö. V. yüzyıl etrâfındaki kalıntılarda, ölülerin ağaçdan köşkler içinde yakıldığına âid izler bulunmuşdur. Ocak ibâdeti ve ölüleri tahta köşk içinde yakmak gibi âdetler, M. I-V. yüzyıllarda ve Gök-Türk devrinde de görülecek ve ateş ibâdeti hükümdâr sülâlesine kut veren bir alp mabûd, onun eşi bolluk mabûdesi, şölen ve alp-mabûdun yırtıcı kuş heraldik ongunu ile ilgili olarak tezâhür edecektir. Bilhassa hükümdâr ölülerinin yakıldığı da Gök-Türk devrinde tebâruz edecektir. Daha *Kanga* devrinden beri bu tematik'in unsurları, meselâ yırtıcı kuş ve at gibi heraldik motifler ve ocak âyini, kültür kalıntılarında kendilerini hissettirmektedir ve Oğuz devrine kadar yaşayacaktır.

3 — *K'ang-kü* (M.Ö. III - M. V. yüzyıllar)

M.Ö. III-II. yüzyıllarda Çin sınırlarında Doğu Hun devletinin yükselişi ve futûhâtı neticesinde bazı boylar Batıya göç etmişdi. Bunlardan *K'ang-kü* ile aynı cinsden oldukları Çin târîhlerinde tasrih edilen ve Shiratori'nin fikrine göre ikisi de, *K'ang-kü* gibi, Türk olan, adları çince *U-sun* (veya *Wu-sun*) ve *Yüe-ch'ih*, yanî Kuş (Kuşân=Kuş'lar) olan

boylar *K'ang-kü'nün*, Doğuda ve Cenûbda komşuları oldular²⁷. Yukarıda adı geçen ve Doğu tarzında bir yapı ile temâyüz eden Balandı I ve Balandı II kalıntılarının Doğudan belki bu devirde göç eden bir boyun eseri olduğu da sanılır. *K'ang-kü'*ye hâkim olan, çince adı Çao-wu şeklinde muharref bulunan sülâlenin Doğudan geldiği ve Kuşân ile akrabâ olduğu hakkındaki rivâyet de aşağıda anlatılacaktır²⁸. *K'ang-kü'*ye hâkim sülâlenin Doğudan geldiği rivâyeti ile aynı devirde Sir-deryâ kıyılarında ve bu arada Fârâbinin doğduğu Kengü-Tarban vâhası ve Vasîc sanılan Oksus kalıntılarında, Doğu usûlünde cilâlî olduğu Tomashek'in dikkatini çeken al renkde bir keramik²⁹ belirlemektedir. Şunu da ilâve edelim ki Ageeva ve Patseviç bu keramiğin cilâlî olmayıp çok iyi pişmek sâyesinde parladığını sanmakda ve hakiki cilâlî keramiğin başlangıcını Gök-Türk devrine bağlamaktadırlar. Ayrıca, Kem ırmağı kıyılarında kadîm devirden beri mevcûd ve bilhassa Kagnılı boylara atf edilen Tagar kültürünün alâmeti, koç ongunu ve bütün İç Asyada yaygın dağ keçisi motifi ile ilgili bir damga ve sanat eserleri bu devirde *K'ang-kü'* muhîtinde ön plana gelir³⁰ (lev. V). Yeni ongun ve damga yeni bir boyun idâre mevkiine geçtiğini gösterir. Şunu da ilâve edelim ki dağ keçisi Gök-Türk hakanlarının damgası idi³¹.

Bu damganın ve Wu-sun damgasının bir çeşidinin Sabık adlı bir sülâle ve Alaşa Kagan isimli hükümdârdan bahs eden M.Ö. II - M. I. yüzyıllardan, Işık-köl bölgesinde, Gök-Türk harflerinin arkaik bir şekli ile yazılmış türkçe bir dikili taşda görünüşü, bu taşı bulan Kazak âlimi Musabaev'in³² işâret ettiği gibi, «Wu-sun» ve *K'ang-kü'* muhîtinin hem Türk oluşunu, hem de daha Milâd etrâfında bir yazıya sâhib olacak kadar Türk kültürünü geliştirmiş bulunduğuna delil olabilir (lev. V a). *K'ang-kü'*

27 Shiratori (1956), s. 233. Yine bkz. Bernstam, SA XI, s. 363 ve Marquart, s. 156. *Yüe-ch'ih'*-nin Kuş adından muharref olması muhtemeldir: Barthold (1963), c. II, s. 112.

28 Aşağ. not 40.

29 Cilâlî keramik Çinden gelir: Tomashek, s. 138. *K'ang-kü'* devri cilâlî keramiği: Tolstov (1953), s. 101. Kengü-tarban'da *K'ang-kü'* devri kırmızı cilâlî keramik: Bernstam (1951), s. 83-5. Bunun resmi ve kronoloji: Ageeva-Patseviç, res 91 ve s. 160 v.d.

30 Musabaev, res. (Işık-Köl civarında Alaşa Kagan adına yazılı heykelin damgası); Mak-simova-Merşçiev-Vaynberg-Levinâ, res 26/1; Smirnova (1963) sikke 301-431 (Semerkand İhşidleri damgası. Bunlar Kengeres beylerindedir: aşağı. not 36, 63). Khvarizm Siyâvüşleri (Kengeres beylerinden aşağı. not 37, 56) damgası: Tolstov 1953, s. 161: Gazne hükümdarları damgası (Kengeres beylerinden: aşağıda not 37): Göbl, sikke 271: «boynuzlu» denen damga.

31 Bkz Mannay-ool lev. I (Tagar kültüründe bayrak direği tepesine dikilen yabancı keçi veya koç şeklinden, aynı hayvanın piktogramı olan Gök-Türk Hakanları damgasına kadar istihâle).

32 Musabaev-Mahmudov-Aydarov, s. 18.

ve Kengeres'in asgârî Milâd devrinden beri aynı olduğu meydana çıktığı gibi bunların Peçenek ile ilgisi de belirir, çünkü, Klyaştorıny'nin işaret ettiği üzere, gerek Strabo'da, gerek M.Ö. 140-130 arası Belh ili Yunan devletini deviren göçebelerin adları arasında, Peçenek'e benzer şekiller geçmektedir³³.

M.Ö. 136-134 arası Çin³⁴ kaynaklarına göre, *K'ang-kü* Orta Asyanın en önemli devletlerinden bulunuyordu. *K'ang-kü*'nün cenûbunda Kuşân devletinin ve cenûb-doğusunda *U-sun* (veya *Wu-sun*) şeklinde adı tahrîf edilen göçebe devletin yükseldiğini ve bunların da Türk olabileceğini kayd ettik. *K'ang-kü*'nün doğusu, yine Türk sanılan Doğu Hunlarına tâbi idi. *K'ang-kü*'nün Batısında İran kültüründe ve Roma tesirlerine açık Parthe devleti (Arşakoğulları) bulunuyordu.

Göçebelerden müteşekkil bir devlet olan *K'ang-kü*'nün nüfusu altı-yüzbin kadar idi ve bunlardan yüzünü asker idi. Hükümdârın, yayla ve kışlak üzere iki şehri vardı. Hükümdârın emrinde bir yabgu mev-vûd idi³⁵. *K'ang-kü* devleti muhtelif vilâyetlere ayrılmıştı ve her vilâyetin merkezi olan şehirde hükümdâr sülâlesinden bir bey bulunuyordu. Başlıca vilâyetler şunlardı : Keş ve Kuşâniyye bölgesi (Semerkand ve Buhârâ arası); Buhârâ-Baykent³⁶ ili; Taşkent ve Khvarizm çevreleri. Sonradan *K'ang-kü* devletinin hem büyüdüğü, hem de vilâyetlerin hükümdâr sülâlesi mensûbları arasında parçalandığı anlaşılır. (*K'ang-kü* devletinin sınırları Anadoluya yaklaşacaktı)³⁷. İlk devirde, *K'ang-kü*'nün merkezinin Sir-deryâ'da, Fârâbî'nin vatanı Kengü-tarban'ın cenûbunda Taşkente, veya Khvarizmde bulunduğu sanılır³⁸. Çin târihlerinde erken devirde *K'ang* tabiri Sir-deryâ kıyılarına âid idi. Marquart³⁹ M. 245-

33 Yuk. not 9.

34 de Groot (1921), s. 62, 79, 225, 228 v.d., 232 v.d., 235, 237 v.d. *İd.* (1926), s. 10-12, 15, 27, 40, 47, 50, 93, 96, 103 v.d., 118, 122, 132, 166, 182.

35 de Groot (1921), s. 225.

36 Tomashek, s. 131, 136 Buhâra yanında Baykent'in de başkent olduğuna dikkati çeker.

37 Senigova (1972) gibi müellifler Taraz'ı da *K'ang-kü* bölgesine idhâl eder. Tomashek, s. 136. Sogd İkhşid'leri ve Bukhârkhudât'ların lâkabına mümâsil bir ad Gazne kralı tarafından da taşınmakda idi: Marquart, s. 289. Bu son husûsda tereddüdler: Chavannes, s. 138-39. Merv hükümdârı da Çao-wu soyundan idi: Smirnova (1970), s. 25-33. Bunlar M. VII-X. yüzyıllarda Türk biliniyordu: aşağı. not 62. Kengeres devletinin genişlemesi. Klyaştorıny, 175.

38 Klyaştorıny (1964), s. 175. Smirnova (1970), s. 25-33. Tomashek, s. 136. Marquart, s. 205-206. Chavannes, s. 132, 139 (n.). Taşkentin en eski adı, Çin târihlerinde, taş anlamına «Che» (Chavannes transkripsyonu) olarak geçer ve bu keyfiyet şehrin adının eskiden beri türkçe olduğu fikrini uyandırır: Barthold, «Tashkent».

39 Marquart, s. 304.

419 etrafında *K'ang-kü* başkentinin Keş olduğunu göstermiştir. Her halde bundan sonradır ki, (T'ang devrinde, M. 618-907) Sogd ili ve onun başkenti mevkiine yükselen Semerkande teşmil edilmiştir.

Han (M.Ö. 206 - M. 220) devrinden kaydlara dayanan M. IV.-VI. yüzyıl Çin târihlerine göre, *K'ang-kü* hükümdâr sülâlesi (adı *Wen* şeklinde çince de muharref) Kuşân soyundan ve onlar gibi Dogulu, ismi çince *Çao-wu* şeklinde muharref bir şehirden gelmekte idiler⁴⁰. *Çao-wu*, *K'i-lien* (ya Nan-şan, ya T'ien-şan) dağlarında bir şehir idi. *Çao-wu* sülâlesinin irkî mensûbiyeti, büyük bir Buddhist medeniyet vücûda getiren Kuşân ile aynı soydan olduğu için, epiy münâkaşa edilmiş ve edilmektedir. Umûmiyet ile, *Çao-wu*'nun Türk veya Ak Hun olduğu kabûl edilmek ile beraber, *Çao-wu* şehrinin adının bir irânî dilden mi, yoksa türkçeden mi muharref bulunduğu hakkında da fikir ayrılıkları belirmiştir. Tomashek'e⁴¹ göre *Çao-wu* sülâlesi Türk idiler, fakat İranlıların da yaşadığı bölgelere hâkim olunca, onların efsânevi hükümdârlarına kendilerini teşmil ederek, aynı zamanda Türk Hakanı Afrâsîâb'ın kızı ile evli bulunduğu rivâyet edilen Siyâvûşun adını almışlardı. Tomashek *K'ang-kü* sülâlesinin bir kolu olduğu bilinen Khvarizm sülâlesinin tahmînen M. III. yüzyıldan sonraki mensûblarının adının Siyâvûşî olduğuna dayanarak, *Çao-wu* ismini Siyâvûş'dan muharref sanmıştı. Ancak Tomashek ve onu takib edenlerin tahmîni pek emîn sayılmaz, çünkü bunlar geç bir rivâyete, Bîrûniye dayanmaktadır ve Bîrûni de esasen Siyâvûşîlerin târihini ve adlarını tahmînen M. III. yüzyıla kadar takip edebilmektedir. Bîrûni Siyâvûşiler arasında «Türkestâne» gibi türkçeye benzer adlar da verir). Halbuki *Çao-wu* sülâlesi hakkındaki Çin haberleri M.Ö. II. yüzyıla kadar geri gider. Siyâvûşî'ler *Çao-wu*'lardan sonraki bir sülâle olabilir.

Marquart⁴² türkçe Orkun metinlerindeki «Altı çub Sogdak» tabirini, altı koldan ibâret *Çao-wu* sülâlesine âid ve «Altı *Çao-wu* Sogdluları» mânâsında sanmıştı. Smirnova⁴³ ise Sarı Türgişlerden, adı çince muharref şeklinden Çumuk olduğu anlaşılan bir boya erken arabca metinlerde *Camuq* veya *Hamuq* dendiğine ve bu ismin de muhtemelen *Çao-wu* sülâlesinden Buhâra koluna âid olduğuna dikkati çekmektedir. Erken Arab kaynaklarında, T'ien-şan bölgesinde adı geçen «*Camuq* (Çumuk)-ordu «şehri belki *Çao-wu*»nun aslıdır. *K'ang-kü*'ye atf edilen Sir-deryâ türkçe

40 Smirnova (1970), s. 25.

41 Tomashek, s. 136.

42 Smirnova (1970), s. 25-33.

43 *Ibid.*

yazıtında Sabık adlı altı kollu sülâleden bahs edildiğini yukarıda kaydettiler.

K'ang-kü devleti M.Ö. 36'da Çinden kaçan Doğu Hun hükümdarı *Chi-ch'i*'nin istilâsına uğramıştı⁴⁴. *K'ang-kü* hükümdarı vaziyeti idâre ederek *Chi-ch'i*'ye kızını verdi ve onu Semerkand'ın şimalinde bir yere, belki Talas'a⁴⁵ yerleşdirdi. *Chi-ch'i* az sonra bu hatunu öldürtünce, *K'ang-kü* Çin ile ittifâka girerek, müttefik ordular Hun kalesini kuşattılar ve yıkıldılar. *K'ang-kü*'nün Çin ile ittifâkı münâsebeti ile, taraflar arasında sonradan Türklerde bilindiği usûlde and içme merâsimi de Çin târihlerinde anlatılır⁴⁶.

M. I-III. yüzyıllarda *K'ang-kü* Doğuya doğru genişlemiş ve elçiler⁴⁷ teâtisi başlamıştı. Böylece *K'ang-kü* hakkında bilgiler çoğalmıştır. M. 265-419 arasında *K'ang-kü* kralının başkentinin Keş⁴⁸ olduğu böylece öğrenilir. M. 435-39 yıllarından önce olup, Chavannes'ın M. 605-616 arasında olmasını daha muhtemel gördüğü bir kayda *K'ang-kü* başkentinin ve bulunduğu ırmağın çinceye muharref ve mübhem kalan adları verilmekte ve hükümdarın Tardu adlı bir Gök-Türk hakanı kızı ile evli olduğu söylenmektedir⁴⁹. Gök-Türk Hakanları soyu, M. IV. - V. yüzyıllarda adı Chü-ch'ü şeklinde muharref bulunan cenûbî Hunların idâresinde, Çin hudûdlarında ve Turfan bölgesinde bulunuyorlardı⁵⁰.

M. I-V. yüzyıllar arasında, *K'ang-kü*, cenûbî komşuları ve belki hemcinsleri⁵¹ olan Kuşân'ın kurduğu büyük Buddhist medeniyetin tesirlerine açık bulunuyorlardı. Kuşân Buddhist medeniyeti ve onun vâsıtası ile Hind ve Yunan-Baktria kültürleri kalıntıları, kuvvetli bir cereyân içinde *K'ang-kü* muhîtime akdı⁵². Tolstov bunun delilini Aral bölgesinde bulunmuş, Kuşân-Yunan taklîdi ve Hind taklîdi sikkelerde (lev. III a, grup II ve VII)

44 De Groot (1921), s. 225-235.

45 *Ibid.* (*Chi-ch'i*'nin kalesi). Taraz'da ve kalesinde *K'ang-kü* devri kalıntılar: Senigova (1972), s. 31.

46 De Groot (1921), s. 233.

47 Franke, c. II, s. 28, 287, 209 (M. 222, 377, 476'da Çine *K'ang-kü* elçileri).

48 Marquart, s. 304.

49 Chavannes, s. 100 (n.), 132 (n. 5).

50 Liu, s. 40.

51 Yuk. not 27.

52 Tolstov (1953), s. 175 (Sir-deryâ'da Kuşân kültürü ve Buddhism tesirleri). M. 289'de *K'ang-kü*'den Buddhist *sramana*: Franke, c. II, s. 289. *K'ang-kü*'den erken Buddhist râhibler: Litvinskiy, s. 10, not 41, s. 40-41. Bukhârâ'da Navbikhâr adı: *ibid.* Bukhârâ'da Kara Çurin Baygu Türk sülâlesi ve bu sülâle devrinde «but» perestlik («but Buddha demek olabilir: bkz. *Slovar*», but

ve bu sikkelerdeki adlarda görmekte idi. Litvinskiy Puskulâvati adlı Gandhâra başkentinden bir sanatkârın Taşkente giderek orada bir *vihâra* (Buddhist manastır) tezyîn ettiği hakkındaki kayd ile, Çinde erken devirde (M. III. yüzyıl) Buddhismi yayan râhibler arasında *K'ang* lakabının mükerrer mevcûdiyetine dikkati çeker. M. 550-57 arasında *K'ang-kü* muhîtime âid Ts'ao lakabını taşıyan bir ressamın Tabgaç ahfâdı Şimâlî Chou sülâlesi sarayında çalıştığı görülecektir. Bu devirde belki *K'ang* ismi artık Sogd iline veriliyordu. Sogd'da Buddhismin mevcûd, fakat ateş ibâdeti karşısında gerilemiş olduğu M. VII. yüzyıl Çin rivâyetlerinden bilinir⁵³. Bundan sonra *K'ang-kü* illerinde Buddhim Gök-Türkler idâresinde, gelişecekti.

M. III-VI. yüzyıl Çin kaynakları⁵⁴ artık *K'ang-kü*'nün şimâlinde, Aral ile Hazer arasında yaşayan ve *K'ang-kü* ile aynı cinsden oldukları daha eski târihlerde tasrih edilmiş bulunan göçebelerin Türk olduğunu açıkca anlatmaktadırlar. *K'ang-kü* şimâlinde yaşayan Türk göçebeleri Kırgızlar ve Çinden Kara Denize kadar uzanan Tegreg-Tölis boyları idi. Tölis'lerin en Batıdakileri arasında, Bizans hudûdlarında, *K'ang-kü* = Kanglıların mensûb olduğu Peçenekler bulunduğunu da M. VI-VII. yüzyıllardan bir kayıddan öğrenilir. Diğer Türk ve Hun boyları ile birlikte *K'ang-kü* devleti de M. I-V. yüzyıllar arasında Batıya doğru ilerlemişti. Süryânî ve Ermenî kaynaklarına⁵⁵ göre, M. V-VI. yüzyıllarda Terek ve Kura ırmakları bölgesine «Kangar ili» ve bazı dağlara «Kangar silsilesi» adı veriliyordu. «Kangar» orduları, Sâsânîlerin Kafkasya ve ötesinde giriştikleri savaşlarda faâl bulunuyordu. Tolstov *K'ang-kü*'nün sülâlesinin Khvarizm kolu saydığı ve Türk bildiği Siyâvüşîlerin de bu arada (Türk) Hazerleri idâresine aldı-

VI) ve ona âid Halîfe Ebû Bekr (M. 632-645) devrine kadar devâmeden tapınak : Narşakhî, s. 6. Taşkente Puskurâvati'li râhibin tezyîn ettiği Buddhist tapınak : Litvinskiy, s. 10, not 40 (Puskurâvati veya Puskulâvati Kâbil ırmağı ile Swat ırmağı ile Swat ırmağı ve Sind ırmağının birleştiği bölgede bir şehir idi : Nando Lal Dey. Puskulâvati M. 726'da Türk soyundan Kâbul-şah'ların başkenti oldu : Fuchs, s. 444-45. T'ang devrinde *K'ang-kü*'de Buddhim hakkında kayd : Chavannes, s. 135. Tabgaçlardan (muhtemelen Türk) Şimâlî Ch'i (M. 550-577) sarayında çalışan Ts'ao (İstikhân, Ustrûsana veya Gazne : Marquart, s. 289, Chavannes, s. 138-39) lâkablı, yani *K'ang-kü* Buddhist çevresinden ressam : Pelliot, s. 198.

53 Litvinskiy, s. 40-41.

54 M. III yüzyıl Çin târihinde Kırgız ve «Ting-ling»'in *K'ang-kü* şimâli ve şimâl-batısında buldukları hakkında kayd : de Groot (1921), s. 63. M. VI yüzyıl Çin târihinde Sir-deryâ ve Hazer bölgesinde Tölis boyları : Liu, s. 128. Liu, s. 128'de kayd edilen Tölis boylarından Fu-lin (Bizans) hudûdunda bulunanlar arasında Alan'lardan önce gelen ad, Peçenek adının muharref şeklidir : Klyashorniy (1964), s. 177.

55 Klyashorniy (1964), s. 175-176.

ğını sanmakda idi. Siyâvüşî'lerden M. VIII. yüzyılda yaşayan Şavuşfer'in sikkesindeki (lev. III d) ibareyi «Hazerlerin muttekî hükümdarı Şavuşfer» olarak okumuşdu⁵⁶. Khvarizm ilinin o arada «Hazer Türklerine komşu» bulunduğu Çin târihinde mukayeddîr⁵⁷.

Amu-deryânın doğusunda, Aral gölüne yakın Toprak-kale⁵⁸ (bkz. harîta) harâbelerinde, *K'ang-kü* devletinin ve onun Khvarizm kolunun haşmete eriştiği M. I-VI. yüzyıllardan olup M. VIII. yüzyıl sikkesi de (lev. III d) bulunan bir saray meydana çıktı (lev. IV a). Burda Kuşan sikkeleri, *K'ang-kü*'nün büyük hükümdarları sayılan şahısların (lev. III a, grup III, IV, VI, VIII), Yunan sikkelerinden (lev. III a, grup II) tâklîd edilmiş sikkeleri, bu arada bir Hatun sikkesi (grup VI), Hind tarzında sikkeler (grup VII) ve Siyâvüşî sülâlesinin kurucusu olduğu Bîrûnî'den anlaşılan Afrîğ ile Siyâvüşîlerden Şavuşferin sikkeleri (lev. III a, grup IX ve lev. III d) bulundu. Ayrıca insan boyu üstünde hükümdar ve hatun heykelleri vardı (lev. III b, c). Sikkeler ve heykellerde bir ırk karışıklığı dikkati çeker. Eskiden olduğu gibi Europeoid görünüşde şahıslar (lev. III a, grup III, IV, VI, VIII, lev. III d) yanında gaga burunlu İranoid'ler (lev. III a, grup IX) ve geniş yüzlü, çıkık elmacık kemikleri olan bir az Mongoloid yüzler de vardır (lev. III c, d). Hükümdâr ve hatunların heykelleri, Kuşân eserlerindeki mümâsil, atlı göçebe kıyâfetleri, çakşır ve çizme ile tasvîr edilmiş. Adı Vazamar gibi okunan hükümdârın sikkesinde (lev. III a, grup VIII), yırtıcı kuş şeklinde bir tâc dikkati çeker. Toprak-kale sarayının bir dîvânhanesinde, koç boynuzu, veya İonik sütûn başlığı şeklinde kaideler üstünde, alp heykelleri dizilmişti (lev. IV b). Divar resimleri arasında, esmer, beyaz tenli, şişman bir hanım, Fârâbî'nin *al-ma'âzîf* adını verdiği, kanûn, santûr ve çeng cinsinden bir âlet çalmaktadır (lev. IV c). Fârâbî'nin vatanında musîkî âletleri târihi hakkında, son zamanlarda değerli çalışmalar yapıldı⁵⁹. Fârâbî'nin doğduğu bölgelerde, kanûna benzer ve bugün Türkistan'da «çeng» denen âlet, kemençe (Türkistan'da adı dombra), kopuz, boru ve tünbelek gibi âletler, M.Ö. III. yüzyıl ile M. VII. yüzyıl arasında çalınıyordu.

56 Togan, (1967) şu kaynağı verir : P. Tolstov, «Moneti şaxov drevnego Xorezma», *Vestnik drevney istorii*, 4 (1938), s. 120. Şavuşfer'den Çin kaynaklarında da M. 751'de yolladığı elçilik münâsebeti ile bahs edilir : Chavannes, *Notes additionnelles*, s. 92.

57 T'ang târihinde Khvarizm için «Hazer Türk iline komşu» denir : Chavannes, s. 145.

58 Toprak-kale : Tolstov (1953), s. 179-206.

59 *Al-ma'âzîf* : Fârâbî, *Mûsîqî*, s. 822. Toprak-kale resimleri ve Sir-deryâ ile Khvarizm'de bulunmuş başka sanat eserlerinden M.Ö. III. - M. VII. yüzyıllar arasında kullanıldığı anlaşılan mü-sîkî âletleri : R.L. Sadokov, *Muzikal'naya kul'tura drevnego Khorezma* (M. 1970), s. 108.

Kanga devrinde (M.Ö. VII.-IV. yy.) olduğu gibi, K'ang-kü (M.Ö. III.-M. V. yüzyıllar) çevresinde de ocak dîni manâsını muhâfaza ediyordu⁶⁰. *K'ang-kü*'ye atfedilen seviyedeki Taraz kalıntılarında, ocak ilâhesi tasvirleri bulundu. Bu mefhûm belki Doğu kültürü ile ilgili olabilirdi. Kuzey Çinde M.Ö. 1051-249 arasında devlet kuran ve ekserî boylarının Türk olduğu anlaşılan Chou'larda da, ocak ilâhesi kadın şeklinde idi. Ancak K'ang-kü devrinden Taraz'da bulunan kalıntılarda ocak mabûdesi Kuşân çevresindeki bolluk mabûdesi Ardoşo'ya, ikonografik bakımdan, benzetmekde idi. Bu noktada, Eberhard'ın işaret ettiği gibi, Türk mitolojisi ile Kuşân-Buddhist mitolojisi arasında bazı kaynaşmalar olduğu anlaşılıyor. Bolluk mabûdesi Ardoşo ile onun eşi sayılan, hükümdâra kut verdiği Kuşân sikkelerinde tasvir edilen Pharro, Türk Buddhist mitolojisine, hükümdâra kut veren Kubera (türkçe adı Basaman) ve eşi Hâritî-Vasundhâra şeklinde girmişdi. Eberhard, Kubera-Basaman'ın Türklerce gök tanrısı ile karıştırıldığına dikkati çekmişdi. Gök tanrısı da hükümdâra kut veren bir şahsiyet olarak, Kubera-Basaman'a benzemekde idi. Türk mitolojisinin ana tanrıçesi Umay ise, Potapov'un işaret ettiği gibi, bir ocak ilâhesi şeklinde geliyecekti. Hatta Dr. H.Z. Koşay'dan öğrendiğime göre, Anadolu'da bile, «Oot ana» (Ateş ana)'ya ocak başında tuz saçmak adeti, günümüze kadar yaşamış. Türklerde ocak etrafında toplanarak şölen yapmak, and içmek gibi âdetlerin, çok eski olduğu bilinir. Belki, ilk Türk hükümdârı olarak Çin târihinde tanıtılan efsânevî kahraman Türk'ün ilk ocağı yakması menkibesi de bu merâsimler ile ilgili idi. Bu manâda ocak motifinin sülâle kuruşu ile de bağları olsa gerek. Ocak başında şölen ve hükümdâra sadâkat andı içildiğini gösteren, Batı-Türk devri Tür-

60 *Kanga* devrinde ocak: yuk. not 26. Pharro ve Ardoşo ile Vaisravana-Kubera (Türk metinlerinde Basaman) ve Hâritî-Vasundhâra (Türk metinlerinde «Yir katunu Vasundarı: Arat, II/30'a not) ile ilişkileri: Rosenfield, s. 72-4, 94, 96, 246-47; Getty, s. 130. Türkler Basaman'ı kendi eski gök tanrıları ile karıştırıyordu: W. Eberhard, *Conquerors and rulers, social forces in mediaeval China* (Leiden 1965), s. 148. Ana tanrıçe Umay'ın ocak mabûdesi vechesi: L.P. Potapov, «Umay, bojestvo drevnix Turkov, v svete etnografičeskix dannix», *Turkologičeskiy Sbornik* 1972 (M. 1973). Kuzey Çinde devlet kuran Chou'lar (M.Ö. 1051 - M. 249) Türkdü: Eberhard, *Çin*, 19, 33. Chou'larda ocak tanrıçesi, ocak âyinleri, şölenler: M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne* (Paris 1959), s. 308. Ad veren kahraman Türk'ün ilk ocağı yakması: Liu, s. 9. Gök tanrısının verdiği hükümdârlık kutu: Orkun, c. I, s. 34. Ocak başında içki merâsiminin Kuşân devrinde şekli: H. Humbach, *Die Kaņiska Inschrift von Surkh-kotal* (Wiesbaden 1960). Gök-Türk, Batı-Türk ve Oğuz şöleninde ocak ve and içmek merâsimi: Esin, «And» ve ibid. «Oldrug-turug», s. 8, res. 3. Türklerde ateş ibâdeti: bkz. aşağı. not 120, 121. Vambéry, s. 205-206. Cesed yakmak: not 118

kistan divar resimleri epiy sayıdadır⁶¹. Bu resimlerde ocak, Kâşgarî'nin «köçürme ocok» dediği mangal veya üç ayaklı kazan şeklindedir. Esâsen Türk otağında da bunlar kullanılırdı, ve hâleh de şölenlerde kullanılmaktadır. Netice olarak, şöyle denebilir : Kengeres çevresindeki ocak ilâhesi ile ilgili ibâdet, hükümdâra sadâkat yemini için and içmek merâsimi ile birleşmiş ve Kuşan Buddhist tesirlerinin ilâvesi ile, Türk mitolojisindeki veheleri almıştır.

M. VI. yüzyıl başında *K'ang-kü* devleti parçalanarak, M. 519 sıralarında Heftalitlerin ve M. 593'de Gök-Türk Kaganlığının idâresine geçti⁶². Sogd ile Baykend-Buhârâ'daki ve başka merkezlerdeki, *K'ang-kü* «hükümdârı soyu Çao-wu sülâlesine mensûb beyler, Gök-Türk Kaganlığının Batı kolu idâresinde, kendi şehirlerine hâkim kalabilmişlerdi⁶³. Belki bazı merkezlerde Gök-Türk beyleri bunların yerini aldı. Artık, *K'ang-kü* adının, türkçe Kengeres olduğu anlaşılacak ve Kengeres sülâlesinden beylerin Türk oldukları Arab kaynaklarınca tasrih edilecekti⁶⁴. Bu devirde, Kengeres devletinin ağırlık noktası Sogd olduğu için, artık *K'ang* adı Çinde, Semerkande ve çevresine veriliyordu. Bu sebepten, *K'ang-kü*'nün ilk merkezi Sir-deryâ ile sonraki merkezi Semerkand arasında, Çin kaynaklarında ve onları tefsir eden âlimlerin yazılarında, karışıklıklar olmuştu. Böylece, *K'ang* kültürünün tezâhürlerinden bahs ederken, *K'ang-kü*'den mi, yoksa Semerkand ilinden, yanî Sogd'dan mı bahs edildiği âşikâr değildir. Bu kayd ile, şunları ilâve edebiliriz : Gök-Türk Kagani *Mu-kan*'ın kızı, Tabgaç sülâlesi ahfâdından Şimâlî Chou fagfuru *Wu-ti* ile M. 580'de evlenince, gelin alayında, Gök-Türk musikisi takımları ile birlikde, Gök-Türklerin yeni aldığı Orta Asya'nın musikîşinasları, ve bu arada, «*K'ang*» lılar da vardı⁶⁵ *K'ang* ilinden olması muhtemel, fakat muhakkak olmayan bir Buddhist ressam da, yine Tabgaç ahfâdının Şimâlî

61 Bkz. not 60'da Esin'e atf. Pugaçenkova-Rempel' (1965), s. 156'da, bir sikkede, bir Türk hükümdârının taşınır ocağının, Türk hükümdârlarına mahsus olan kâğıt şeklinde taht üzerinde gösterildiğine dikkati çekerler.

62 Eftalit istilâsı : Chavannes, s. 224. M. 593'de bir Türk Tegini «*K'ang*» i idâre ediyordu : Liu (1958), s. 56, not 295. Kengeres'in Türk sayıldığı devir : Klyastorniy, 174 İştakhrî, (Kahire 1961), 164, Kengeres soyundan beyleri Türk bilir.

63 Chavannes, s. 243 M. 588'de Bahrâm Çübîn ile savaşan Baykend hükümdarı Yel-Tigin'in babası Şaba'nın adında çinceye *Çao-wu* şeklinde muharref adın aşlını görür. Şaba ve oğlu Yel Tigin Gök-Türk sülâlesine mensûb da olabilirdi. Narşahî (s. 5-7). Buhârâ ve Baykend hükümdârının Kara Çurin Baygu Türk (Gök-Türk Hakan soyunun adı) sülâlesinden olduğunu söyler. Hâlen bu görüş kabul edildi. L. N. Gumilev, *Drevnie Turki* (M. 1967), 114-18.

64 Yuk. not 62.

65 Liu, s. 466.

Ch'i (M. 550-577) sülâlesinin sarayında çalışıyordu⁶⁶. Batı-Türk medeniyeti ise, Sır-deryâ ve Sogd bölgelerinde, Kengeres geleneğinden çok feyz alacaktı.

II — Kengü Tarban

a — *Târîhçe*

Kanga ve *K'ang-kü*'nün vârisi Gök-Türk metinlerinin *Kengeres* adını verdiği Türk boyunun son başkentinin Fârâbî'nin vatanı Kengü-Tarban vâhasında bulunduğunu Klyaştorniy⁶⁷ meydana çıkarmıştır. Kengü-tarban (veya Kengü-tarman)in Gök-Türk Hakanlığının (M. 552-742) en Batıdaki Türk bölgesi olduğunu ve Kengeres'in temâmen Türkleşmesinin ancak M.Ö. V. yüzyıl etrâfında itmâm edilmiş bulunduğuna Klyaştorniy Bilge Kagan yazıtının 18. satırını şahid tutar :

«Kurgaru Kengü Tarbanka tegi Türk budunıg ança kontur-tımız ança itdimiz» (Geride (Batıda) Kengü Tarbanı dek Türk budununu öylece kondurduk, öylece düzene soktuk).

(Fihakika bu kanâati Klyastorniy 1964'de, M.Ö. II. - M. I. yüzyıllardan türkçe yazıtlar bulunmadan söylemişti).

Kengü-Tarban'ın M. VIII. yüzyılda sogda metinlerde adı Tarband ve M. IX. yüzyıl arabca kaynaklarda ismi Utrar-band veya Turar-band idi⁶⁸. Böylece bu vâhanın merkezinin M. XIII. yüzyıldaki Utrar⁶⁹ olduğu anlaşılır. Bernştam⁷⁰ «Utrar», «Turar» gibi adları mogulca sanmakda idi. Band⁷¹ ise İrânî dillerden türkçeye de geçmiş «bend» (kapı sürgüsü, sed, duvar bendi) anlamındadır. Bu ad Kengü-tarban vâhasının coğrafi durumunun bir husûsiyetine işâret etse gerek. M. X. yüzyılda İbn Havqal ve hémzamanları Taşkent ile İspicâb (Sayram) arası Qalas Bâb al-ĥadîd'inden (Demir kapı) bahs ederler. Bend kelimesinin, Derbende olduğu gibi kapı, geçit gibi bir manâsı olabileceği gibi, Sır-deryânın iki kıyısı arasında Kengü-tarban'da geçit bulunmasına da işâret edebileceği düşünölmek-

66 Pelliot, s. 198.

67 Klyaştorniy (1964), s. 73, 153 v.d., 161 v.d.

68 Smirnova (1970), s. 237 ve Yâqût s.v.

69 Baypakov-Erzakoviç, s. 146-59.

70 Bernştam (1951), s. 3.

71 Yuk. not 68.

dedir⁷². Kengü-tarban adının Sir-deryânın ve Arısın her iki kıyılarına teşmil edildiği ve bu arada, Fârâbi'nin doğduğu Vasîc ile yaşadığı Fârâbın Sir-deryânın sol kıyısında bulunup sağ kıyıdaki büyük şehre bir geçit vâsıtası ile bağlı bulunduğu ileri sürülmektedir.

Klyaştorıny «Kengeres» kelimesini, «Kang»lı erler anlamına, «Kangar»ın kollektif şekli olarak görür⁷³. M. X. yüzyılda «Kangar» adının Peçenek kabilelerinin en asil ve kahraman üç tanesine, M. X. yüzyıldan önce verilen bir ad olduğunu Konstantin Porphyrogennitos'dan öğrenmekdeyiz (rumca şîveye göre tahrîf edilmiş şekilde verilen üç boy adının Ertim, Çur ve Yula olduğunu A.N. Kurat *Peçenek Târîhi*'nde bildirir)⁷⁴. Konstantin Porphyrogennitos «Kangar»ın târîhini ancak Bizans sınırlarında oldukları devir ile, ondan önceki vatanları Etil ırmağı kıyılarındaki zamanlarda bilmektedir. Arab müellifleri ve bu arada İbn Khurdâdhba ise, asil «Kangar» ilinin Sir-deryâ vâdisi olduğunu, Sir-deryâ ırmağına «Kangar nehri» adı vermek ile, teyyîd ederler⁷⁵. Nitekim Firdevsî'de Turan ili ve Türk Hakanı Afrâsîâb'ın (Alp-Er-Tonga) başkenti «Kang»ı İspicâb (Sayram) ilinin şîmâlinde, yanî Kengü-Tarban'da tayîn eder⁷⁶.

Gök-Türk Hakanlığı (M. 550-742) ikiye ayrılınca bütün Batı Türkistan gibi Kengü-Tarbanın da Batı Türklerine (M. 580-658) tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda sözü geçen kayd⁷⁷ eğer Chavannes'ın sandığı gibi M. 605-616 arasında yer alıyorsa, kadîm *K'ang-kü* sülâlesinin vârisi olan faziletli bir hükümdâr (Chavannes transkripsiyonu ile «*Che-fou-pi*» veya «*Tai-che-pi*») Batı Türklerinden Tardu Kaganın kızı ile evli idi. Başkenti bir ırmak kıyısında bulunuyordu (Chavannes transkripsiyonu ile «*Sa-pao*» nehri üstünde «*A-lou-ti*»).

K'ang-kü devletinin belki en eski eyâletinin Taşkent⁷⁸ ili olduğunu kayd etmişdik. Sonraki Çin ve Arab metinlerinde Taşkente Çaç ve Şâş adı verilir. Taşkent'in *K'ang-kü* sülâlesine mensûb vâlileri, M. 605 etrâ-

72 İbn Havnqal, s. 175. Akışev-Baypakov-Erzakoviç, s. 28'de J. Marquart, *Über das Volkstum der Komaneu* ve W. Bang - J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, Berlin 1914, s. 92'deki mü-lâhazalara dayanarak, Reşîduddine göre Mogolların Sir-deryâyı Tar-band (Utrar-band) de geçtiğini ve bu yerin dar bir geçit olması gerektiğini sanmaktadırlar.

73 Klyaştorıny (1964), s. 165-66.

74 Dieterich, c. II, s. 55, 59. A.N. Kurat, *Peçenek Târîhi* (İstanbul 1937), s. 32-3.

75 Bkz. yuk. not 73.

76 *Ibid.*

77 Bkz. yuk. not 49.

78 Yuk. not 38.

fında Batı Türkleri tarafından ödürülerek yerini bir Tudun sülâlesi almıştı⁷⁹. Taşkent Türk Tudunları târîhde önemli mevki tutarlar, çünkü Türk-Arab ittifâkına öncü olarak, M. 751'deki Talas savaşı sonunda, Çini Türkistandan tarda âmil olmuşlardı. Taşkent Tudunlarının «ordu»ları olan kalelerin kalıntıları ile, tasvirli sikkeleri bulunmuştur (lev. VI a-c).

Balâdhurî'nin M. 712 olayları münâsebeti ile kayd ettiği rivâyet son yıllarda çıkan sogdca vesikalar ile teyyid edilerek, M. VIII. yüzyıldan önce, Taşkent Tudunu soyunun başkentlerinden birinin Kengü-Tarban'da olduğu meydana çıkmıştır⁸⁰. Fakat yine de Taşkent Tudun'undan ayrıca bir Kengü-Tarban hükümdârının mevcûdiyeti görülecektir.

M. 658'de Batı Türk devleti yıkılınca Kengü Tarban'ın Doğu kom-susu Argu şehirleri Türgiş (M. 658-766) «ordu»larının merkezi olmuşdu. M. 712-13'de Türgişlerin Kengü-Tarban'ı da elé geçirmek istedikleri ve Gök-Türklerin kendi hakanlıklarına tâbi Türk boylarının en Batıda bulunanı Kengeres'i korudukları Kül Tigin anıtında anlatılır⁸¹. M. 712-713 yıllarında, Kül Tigin idâresinde Gök-Türk ordusu «Yinçü-ügüz» (Sirderyâ)yı geçerek Sogda inmiş ve sonra Türgişler ile de mücâdele etmişdi. «Alp Şalçı» adlı ak atına binmiş Kül Tigin'in Türgiş hakanını yenmesi Kengeres iline belki bir müddet nisbî istiklâl bahş etti. Bu savaşlar esnâsında Qutayba İbn Muslim idâresindeki Arabların Taşkent ve Sayramı istilâ ederek böylece Kengü-Tarban'a yaklaştıkları anlaşılıyorsa da Balâdhurî⁸² «Türklerin yine gâlib geldiğini» ve memleketlerini geri aldıklarını ilâve eder.

H. 110/M. 728'de Arab kaynaklarında⁸³ Kengü-Tarban hükümdârı sahneye çıkmadadır. Emevîlerin zulmu muvâcehesinde, Türkistanın yerli Müslümanları, mü'mîn Arablar ile ittifâk kurarak, Emevîlere karşı isyâna geçmişlerdi. Fakat yerli beylerin «Türk Hakanı»nı (Kara Türgiş Hakanı Sulu Çur⁸⁴) imdâda çağırması üzerine, isyânın akîbetinin İslâmiyetten dönmek olacağı anlaşıldı. Türkistan Müslümanları ise irtidâdı is-

79 Eski Taşkent hükümdârları yerine geçen «Tudun» soyu : Chavannes, s. 141-42. Taşkent Türk Tudun'ları, sikkeleri : Smirnova (1963) sikke 742-767. Taşkent Türk Tudun soyu sarayları : Pugaçenkova-Rempel (1958), s. 145-146. *Şâhib al-Şâş* (Taşkent hükümdârı) ve Türkleri ile Arabların savaşlar ve Taşkentin M. 819'da Sâmanîler tarafından İslâma açılışı : Barthold, «Taşkent».

80 Klyastorniy (1964), s. 157 (Balâdhurî, s. 410'a atf), 159-160 (Sogd vesikası).

81 Klyastorniy (1964), s. 161-163.

82 Balâdhurî, s. 411.

83 Tabarî, c. II, s. 1517-1521.

84 Chavannes, s. 284-85.

temiyorlardı. Buhâra yanında «Kemerce» gibi bir adı olan şehrin karışık ırktan Müslüman halkı «İslâmdan dönmekden ise ölümü tercih ettiklerini» söylediler. «Türk Hakanı»nın muhâsarasına Kemerce dayanmış ve Hakan muhâsaradan vâz geçip uzaklaşmağa hazırlanıyordu (bu savaşlarda kadîm K'ang-kü ile ilgili Çumuk⁸⁵ boyundan birinin de adı geçer). «Kemerce»ye gelen «Malik ut-Tarband»⁸⁶ (Kengü-Tarban beyi) iki Arab câriyeyi mükâfat isteyerek, «Türk Hakanı»nı teşcî etti ve at üstünde (askeri ile) Kemerce'nin sûrlarına hücum etti. Sekiz kişi öldürdüktan sonra Kemerce sûrlarının yıkık bir yerinden şehre girmeğe hazırlanıyordu. Fakat yıkık sûr sıvarında bir evde yatan bir hasta Kengü-Tarban beyine bir çengel atarak zırhını parladı. Hasta adam «Kemerce» kadınları ve çocuklarını imdâda çağırды ve bunlar Kengü-Tarban beyinin atına çullandılar. Atılan bir taş ile Kengü-Tarban beyi öldürüldü.

Bundan sonraki Tabarî⁸⁷ kaydlarında «Turar-*khudâ*» (Kengü-Tarban vahâsında Turar adlı yerin beyi) denen «Horâsân hükümdarlarından birinin oğlu»nun (Türkistan da Horâsâna teşmîl edilirdi) Horâsân askeri- nin başları ile birlikde M. 754'de, Halife Manşûr'a bîat ettiği öğrenilir. Fakat M. 767'de, Herat'daki bir zındıka karşı yapılan seferde, livâ ve ale- mi ile iştirâk eden «Turar-*khudâ*», kendi adamlarının başından kaçıp kay- bolmuşdu.

«Turar-*khudâ*»yı vatanına dönmeğe sevk eden sebeplerden biri belki arada Türkistandaki siyâsî değişiklikler idi. M. 766'da Türgiş devleti Karluklar tarafından yıkılmış ve Karluklar «Argu-Talas»a (Taraz), Say- ram (İspicâb) bölgesinde Yegen-kent'e⁸⁸ ve muhtemelen Kengü-Tarban vâhasına hâkim olmuşlardı⁸⁹. Gâlib Karluk hükümdârının adı bir Mâni- hâî eserde verilir⁹⁰ : Çigil Arlan Il-tirgüg Alp Burguçan Alp Tarkhan Beg. A. von Gabain ve O. Pritsak'a dayanan Senigova⁹¹ bu hükümdârın ahfa- dının Argu ve Sir-deryâ vâdisine M. 893'e kadar hâkim Karluk Yabgu- ları olduklarını sanmaktadır. Yine de Kengü-Tarban beyi memleketini idâreye devâm ediyordu. H. 195'de/M. 810'da Yabgu (Karluk Yabgusu)

85 Baga Tarkan Çumuk: Chavannes, s. 285. Çumuk'un çince muharref şekli, Chavannes transkripsyonu ile *Tch'ou-mou-koen* : yuk. not 42.

86 Yuk. not 83.

87 Tabarî, c. III, s. 93, 356.

88 Yağan-kent: Maqdisî, c. I, s. 273-74.

89 A. von Le Coq, «Türkische Manichaica aus Chotscho I», *APAW* (1911), satır 24-37.

90 Yuk. n. 89.

91 Senigova (1972), s. 14-15.

Arablara karşı hücumâ geçmiş ve Kengü-Tarban beyi Halife Me'mûn'e cizye vermeği reddetmişdi⁹². Azraqî'nin⁹³ naklettiği bir rivâyete göre Halife Me'mûn devrinde H. 197-200/M. 812-15 arasında, *Dhû al-riyâsatayn* lakabını taşıyan ve yeşil bayrağını bütün Orta Asya'da gâlib kılan Fazl b. Sahl, *Trbd* (Kengü-Tarban) «nâhiyesinde» Bârâb (Fârâb) gibi şehirlerin verilmeyen cizyesini istemişti. Bu arada Karluk yabgusunun oğulları ve onların hatunlarını esir almış ve uc beyi ile harb ederek *Utrâz*'ı (Utrar : Kengü-Tarban'da bir şehir) almağı tasarlamışdı. (bu metinde Fârâbî'ye adını veren bölgenin ilk defa adı geçdiğine, Klyastorniy işâret eder). *Dhû al-Riyâsatayn* Kengü-Tarban'ı almak niyetinde her halde muvafakkiyete varamamışdı, çünkü Kengü-Tarban'a erişmek için ya Taşkent yahud Taraz ve Sayram üzerinden geçmesi gerekirdi (bkz. harîta). Bu şehirler ise M. 819 (Taşkent), M. 840 (Sayram) ve M. 892 (Taraz) de İslâma açıldı. Hattâ Sayramın zorla alındığı bile şübhelidir, çünkü başlıca râvî olan Karşılı Cemal Sâmânî ordusunun Sayram'dan *qahqahrî* (maglûb?) döndüğünü söylerken bu sıfatın kime râci olduğunu izâh etmemişdir. Sayram Kara Tigin'in mensûb olduğu bir Müslüman Türk sülâlesi elinde nisbeten müstakil kalmışdır⁹⁴. M. 840'de Sayramı Sâmânîlere karşı savunan Karluk Yabgusu Kül Bilge Han aynı yıl «Türk Hakanı» lakabını alıp Hakanlı Türk devletini kurmuşdu⁹⁵. M. IX-X. yüzyıllarda Oğuz Yabgusu Sir-deryânın Aral'a munsabında, türkçe Yengi-kent denen ve Tolstov'un⁹⁶ yaptığı kazılara göre M. V-VII yüzyıllardan kalan şehirde ordu kurmuş bulunuyordu.

b — Sanat ve kültür

Kengü-tarbanın Gök ve Batı Türk idâresine girmesi ile en büyük sanat ve kültür safhası açıldı. Akışev-Baypakov-Erzakoviç⁹⁷ bu safhada Türk boylarının birbiri ile kaynaşıp, boy hüvviyeti üzerinde bir Türklük mefhûmunun doğması ile şehirleşmenin beraber gittiğine dikkati çekerler. Kervân yollarının açılıp ecnebî tüccarın vâhalara yerleşmesi de tesir

92 Tabarî, c. III, s. 615-16.

93 F. Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Mekka* (Beirut 1964), c. I, s. 158-59. ve Klyastorniy (1964), s. 157-159.

94 Barthold, «Taşkent», *Ibid.*, (1928), s. 176, 212, 234 (İspicâb=Sayram Türk beyleri), 224 (Taraz'ın alınışı).

95 Pritsak (1955).

96 Tolstov (1947), s. 57 v.d. (Can-kent).

97 Akışev-Baypakov-Erzakoviç, s. 209-10 (umûmî mülâhazalar), 77-81 (M. VI-VIII. yüzyıllar tabakaları), 85-90 (keramik).

icrâ etti. Bütün Şimâl-Batı Türkistanda, meselâ Tarazda da olduğu gibi, kazıların netîcesinde, Kengü-Tarban'da da aynı hakikat meydana çıkmıştır : Gök ve Batı-Türk devirlerinden önceki, tahmînlere göre «Sakâ» adı verilen safhanın Utrar'da izi bile yoktur. *K'ang-kü* safhası ise epiy ibtidâî derecededir. Buna karşılık Gök ve Batı-Türk safhası 3,5 m derinlik arzeden kalıntıları ve sanat eserleri ile, Kengü-tarban'ın en önemli devresidir. Türgiş⁹⁸ sikkeleri bulunmasından anlaşıldığına göre, vâhanın Türgiş Hakanlarına bağlı bulunduğu devrede de gelişme devâm etmiştir. Bu gelişmelerde Doğu Türk tesirinin payı, Bernştam'ın⁹⁹ işaret ettiği gibi (türkçe ordu-balık adı verilen)¹⁰⁰ yeni bir şehir yapısı tarzı ile de tebellür etti. *Kanga* ve *K'ang-kü* geleneğindeki ayrı boyların ikametine mahsus mahallelere ayrılmış şehirlerin (lev. I b) yanında, Doğu tarzında, merkezî bir kale etrafında, iç-içe surlar ve hendeklerden müteşekkil «ordu-balık» filhakika Sir-deryâ bölgesinde öncede görülmüş (Balandı I) ve yine Doğu tesirlerinin bir tezâhürü olarak tavsif edilmişti. Fakat Balandı tarzında şehirler istisnâî iken Gök ve Batı Türk devrinde bunlar çoğaldı. «Ordu-balık» ın iç kalesinde, bölgenin merkezî dağını temsil eden bir tepe veya bir sed üzerinde bölge âmirinin kubbeli çadırı veya «kalık»¹⁰¹ (yüksek köşkü) kurulurdu. Dış surlar ise, asker, râhibler ve sanatkârlardan müteşekkil maiyete mahsûs idi. Ekserisi henüz göçebe olan Doğu Türkleri ise surlar dışında, çadır altında yaşar ve ancak savaş hâlinde «ordu-balık»a sığınarlardı. Filhakika bazı Hakan «ordu-balık» larında, belki ecnebî tüccarın çoğalması ile, Türkler de M. VIII. yüzyılda epiy yerleşmiş bulunuyordu¹⁰². Fakat gerek Utrar'da (lev. IX a), gerek Fârâbînin doğduğu Vasîc¹⁰³ kasabası sanılan Oksus'de (lev. IX b) ancak merkezî dört-köşe kale kısmı Batı-Türk devrinden sanılır, dış mahalleler daha geçir.

Utrar ve Vasîc kalıntıları dışında, Kengü-tarban¹⁰⁴ vâhasını teşkil eden 40 km² kadar sâhada, çok gelişmiş arıklar ile sulanan bağçeler arasında, Bernştam otuzsekiz şehir ve kale, türkçe adı ile «kurgan» kalıntısı saymış ve bunlardan Bıçakçı-tepe, Kuyruk-tepe, Altın-tepe gibi bazı

98 Utrar'da Türgiş ve Bukharkhudat sikkeleri: *Ibid.*, s. 71, 75.

99 Bernştam (1951), s. 87.

100 Esin, «Orduğ».

101 *Ibid.*, s. 166-168 ve *Slovar*, s.v.

102 Akişev-Baypakov-Erzakoviç, s. 14, 18.

103 Aşağıda not 163.

104 Kervân yolları: Bernştam (1951), s. 52. Kengü-tarban vâhası ve etrafındaki kale ve şehirler: *Ibid.*, s. 82-85, 87-9, 93 ve Akişev-Baypakov-Erzakoviç, s. 14.

sında yine önemli Gök ve Batı-Türk kalıntıları çıkmıştır. Bernştam'ın¹⁰⁵ işâret ettiği gibi, Kengü-tarbanın gelişmesi, bu şehrin az doğusunda Türk hükümdâr merkezlerinin kuruluşu ile de ilgili olsa gerek. Türkçe «Argu» denen Talas ve Çu ırmakları arasında Batı-Türk (M. 580-658), Türgiş (M. 658-766) Hakanları ve Karluk Yabguları (M. 766-840) nın ordu kurmaları¹⁰⁶ o devirde «Ulug Argu Talas»¹⁰⁷ adı verilen Taraz şehrinin gelişmesi, Kengü-tarbanın az cenûb-doğusunda, Karacuk ve Talas Dağı silsilelerinin Batı eteklerinde Sayramın inşâsı (bkz. harîta) ile, Kengü-tarbanı Türkistan kültürünün cereyân ettiği yolların üzerine getirmişdi. Batı-Türk devrinde inşâ edilen Sayram¹⁰⁸ (İspicâb) M. 624'de Tulu Kaganın ordu merkezi, yanî bir Hakan şehri bulunuyordu. Sayram sûrlarından Batı-Türk askeri, davullar ve boynuzdan borular çalarak, sefere çıkardı. Fârâbî devrinde, Sayramın «ordu»su (hükümdâr kalesi, iç kale) daha mevcûd idi. Karacuk Dağlarının şimâl eteklerinde Baba-ata¹⁰⁹ gibi şehirler de (bkz. harîta) Batı-Türk veya Türgiş devrinde binâ edilmişdi. «Ordu-balık» tarzında şehirler Batıya da ilerleyerek, kervân yolları boyunca, eski Kengeres şehirlerinin bulunduğu vâhalarda, onların kalıntıları üzerine, veyâ yeni binâ edildi¹¹⁰ (lev. VII b).

Sir-deryâ bölgesi kalıntılarında M. VI-VIII yüzyıl kısımlarında yapılan rekonstitutionlar (lev. VIIa VIIb, VIIc) ve Utrar kazıları¹¹¹ Batı-Türk devri ile Hakanlı devri arasında, M. VI-X. yüzyıllarda Sir-deryâ ile Kengü-tarban vâhasında yaşayış tarzını tanıtır. «Ordu-balık» ların «ordu»

105 Bernştam (1951), s. 87. Kurgan: Orkun, indeks.

106 Esin, «Orduğ», s. 151.

107 Yuk. not 89. Batı-Türk devri ve sonrasında Taraz: Senigova (1972), s. 57-123.

108 Sayram (İspicâb) Gök ve Batı-Türk devrindedir: Bernştam (1951), s. 87. Sayram (İspicâb)'da Tu-lu Kagan ordusu: Chavannes, s. 58-9. Sayram iç kalesi: Barthold (1928), s. 175. Gök ve Batı-Türk, Türgiş, Karluk devri keramiğinin husûsiyetleri (baskı veya kesme ile çok oymalı, bazen mimârî dekorlu, kırmızı «engobe» (resim, boya) ve cilâlı olabilmektedir): Bernştam (1951), s. 87; Ageeva-Patseviç, s. 170, res. 91; Akişev-Baypakov-Erzakoviç, s. 85-90.

109 Ageva (1962), res. 2, 12.

110 Raspopova, s. 88, Toprak-kale vâhasında sonradan yükselen Berkut, Teşik, Yaka-parsan kalelerinin ve Ceti-Aşâr kalıntılarının üst tabakasının Gök-Türk devrinden olduğuna, burada bulunan Türk kemeri kalıntıları münâsebeti ile dikkati çeker. Ceti-aşâr üst tabakası, Tört-köl tepe (Arıs kıyılarında), Karaul-tepe Gök-Türk devrindedir: Akişev-Baypakov-Erzakoviç, s. 23, 78. Tolstov (1953), s. 210 ve res. 68-9 da bu âbideleri Türk devri olan M. VII. - VIII. yüzyıllardan târihlendirmiş, fakat efsânevî bir Siyâvûşî olup tahminen M. III. yüzyılda yaşadığı sanılan Afrîğ'in adı ile «Afrîğ devri» dediği devreye sokmuştur. Orlov, «Pamyatniki» de Tolstov'un daha erken târihlendirdiği Barak-tam'ın da M. VI-VIII. yüzyıllardan olduğunu kayd eder. Ageeva-Patseviç, s. 170 M. V-VIII. yüzyıllara Kengeres adı verirler.

kısmı, yanî iç kalede, mesken kısımları vardı ve bazen bunlar iki katlı idi (lev. VII b). Yapı, çig tuğla ve «pahsa» denen samanlı harçdan kalıba dökülen büyük mik'ablar ile teşekkül ediyordu. Dört-köşe odalar, hücrelerden müteşekkil köşebendler üzerine oturtulmuş, basık kubbeler ile örtülü idi. Utrar kalıntılarında yerlerin çaprazlama düzölmüş sarı çig tuğla döşeli ve hasır ile kaplı olduğu anlaşılmıştır. Utrar kalıntılarında bir odanın divarı oymalı alçı ile kaplı idi. Çok soğuk olan bu bölgede, odaların yer ocakları ve külhan tarzında yer altı boruları ile ısıtıldığı görölmüşdür. Keramik, Gök ve Batı-Türk devrinde bütün Türkistanda olduğu gibi, ekserî madenî kap şekillerinde, oymalı (baskı ve demir kalem işi ile) ve umûmiyet ile al renge boyalı olup üstü cilâlı idi. Utrar kazılarında süs eşyası ve arslan ongunu ile tebâruz eden Türgiş sikkeleri bulundu.

Kengü-tarban vâhasındaki ırmaklar boyunca yükselen tepelerin üstünde, Gök-Türk devrinde, türbeler dizilmiş olduğuna Bernştam¹¹² dikkati çeker. Bu türbeler aşağı-yukarı yarım küre şeklinde idi. Mîlâddan önceki devrede Sir-deryâya gelen Doğu tesirlerine işâret ettiğini kayd ettiğimiz Balandı II tarzında dâirevî kesitli ve kubbeli türbeler geleneği, demekki Doğu-Türk tesiri ile, Sir-deryâ bölgesinde yine canlanmışdı. Sir-deryâ doğusunda, Taşkent'in İlek¹¹³ bölgesinde, yine Türkler ile meskûn bir sâhada, *navs*'ları muhâfaza için binâ edilen türbeler de kubbeli Türk çadırına benziyordu (lev. VIII b). Erken İslâmî devirde, M. X. yüzyıl etrafında, Aral gölünün doğusunda Sarlı-tam'da (bkz. harita) inşa edilen türbeler (lev. VIIIc) İlek *navs*-türbelerinden (lev. VIIIb) mülhem gözükmededir.

Gök-Türk devrinde Kengü-Tarban vâhasında yapılan yarım-küre şeklinde mezarlarda *navs* yokdu. Bernştam'a göre, Mazdeizm ile hiç ilgisi olmıyan bir boy, Talas vâdisinde, Kenkol deresi üzerindeki *K'ang-kü* ve *Wu-sun* devri (Mîlâdî ilk yüzyıllar) mezarlarında olduğu gibi, cesedleri kamış ile örtmekde idi. Başlar Şimal-Doğuya çevrilmişdi. Cesedlerin be-

111 Akişev-Baypakov-Erzakoviç, s. 20 («pahsa» ve tuğla yapı, *ibid.*, s. 75-76 (yerlerde tuğla ve hasır), *ibid.*, s. 85-90 (keramik), *ibid.*, s. 74 (oymalı alçı divar).

112 Bernştam (1951), s. 7-9. T'ien-şan'dan Talas vâdisine akan Kenkol deresi boyunca ilk Mîlâdî yüzyıllardan, yanî *K'ang-kü* ve U-sun devrinden (bkz. Senigova 1972) mezar: A. Mongait, *Archaeology in the USSR* (M. 1959), s. 300.

113 İlek Sir-deryâ doğusunda Taşkent ilindedir: Barthold (1928), s. 169. Binkath (Taşkent ilinde İslâm devrinde başkent) karşısında Sir-deryâya akan İlek ırmağı M. X. yüzyılda yazan İbn Havqal'a göre (s. 487), Türk illerinde akmakta idi.

linde «kur»¹¹⁴ (kayışdan ve madenî tokalı Türk kemeri) ve ona asılı düz kılıç bulunuyordu. Kenkol usûlünde, fakat Gök-Türk devrinden olduğuna şübhe bulunmayan bu mezarların yerli Kengeres boyuna olabileceğini hatıra getirir. Fakat Oğuzlar da «kur» ve kılıç ile, kubbe altında gömülürdü¹¹⁵.

Kagnılı Türklerine atf edilen Tagar ve Taştık kültürleri ile Sir-deryâ bölgesinde, Mongoloid iskeletlerin de bulunduğu Uygarak'da ve *K'ang-kü* devri Taraz'da, kayd ettiğimiz¹¹⁶, ölüleri yakmak âdeti ve ocak ibâdeti ile temâyüz eden ateş unsuruna verilen ehemmiyet, Gök ve Batı-Türk devrinde de, bütün Türk dünyasında olduğu gibi, Sir-deryâ Türkleri arasında da devâm ediyordu. Türklerde ateş ibâdetinin iki vechedê, biri en eski Orta Asya geleneğinde, diğeri İranlıların dîni olarak tebâruz eden Mecûsî, türkçe adı ile «Mogoç»¹¹⁷ dîni vechesinde geliştiği anlaşılır. Sir-deryâda belki her iki şekil de mevcûddu. Milletimize adını veren «Türk» lâkablı efsânevi alpin ilk ocağı yakmış olması rivâyeti ve eski İç Asya geleneği ile belki ilgili şekilde, Türkler, M. VI. yüzyılda ölen hükümdârların vücûdunu yakıyor ve ateş etrafında dîni merâsimler icrâ ediyorlardı¹¹⁸. Ageeva ve Patseviç, Sir-deryâ kıyılarında M. VII-VIII. yüzyıllardan göçebe Türk mezarlarında bu âdetin devâmına dikkati çekerler¹¹⁹. Sir-deryâ bölgesinde, Milâddan önceki yüzyıllarda, Mongoloid cesedlerin de bulunduğu Uygarak'da görüldüğü gibi, ağaçdan yapılmış, künbedli çadır şeklinde köşklerde cesedleri yakmak âdeti M. VI-VIII. yüzyıllarda Kem ırmağının Tuva bölgesindeki Gök-Türk atalar mabedlerinde devâm ediyordu¹²⁰. Belki Sir-deryâ göçebe Türk mezarlarında da böyle ağaçdan köşkler kullanılmış idi, çünkü Ageeva ve Patseviçin bahs ettikleri mezarların kesiti

114 Kâşgari, bkz. «Kur»: mertebe (işâreti) kemer. Oğuzlar, başka Türkler gibi (bkz. Orkun, indeks «kur»), «kur» ve kılıç ile gömülürdü: Togan (1939), s. 27.

115 Yuk. not 114.

116 Yuk. not 26, 60.

117 Müller (1908), s. 60, 9. İbn Khurdâhba, s. 262.

118 Bk. Türklerde ocak ibâdeti, Türk ve ilk ocak, Türk hükümdârı ve ocak: yuk. not 60, 61. Türklerde hükümdâr cesedini yakmak: Liu, s. 197. M. VI. yüzyılda Türklerde ateş ibâdeti ve ilgili merâsim: Dieterich, c. II, s. 14, 17.

119 Ageeva-Patseviç, s. 40-41.

120 Kızılasov (1969), s. 33 (Gök-Türk devrinden surlar içinde, heykellerin de bulunduğu mezarlarda poligonal kesitli ağaçdan künbedler altında yanmış cesedler). Yine bkz. L.G: Neçaeva, «Pogrebeniya s truposoşjeniem mogil'nika Tora-tal-attu», *Trudi Tuvin'skoy kompleksnoy arxeolog-etnografičeskoj ekspeditzii 1959-60*, c. II (M. 1960), (yuvarlak kesitli bu Kırgız alp mezarlarında, cesed, silâhları, tokalı «kur»'u (bkz. yuk. not 114) ve tunc aynaları ile birlikte yakılmıştı). Türklerde cesed yakmak: Togan (1939), s. 235. Hükümdâr cesedleri yakılırdı: Liu, s. 197 ve yuk. not 60, 61.

toparladır. Kadîm *navs*'lardan (lev. II e, f) görüldüğü gibi, *K'ang-kü* ilinde daha eskiden yaygın usûl ölünün kemiklerinin etlerden sıyırıp (köpeklere veya kuşlara yedirerek, veya başka türlü) kemikleri *navs* denen mahfazalarda saklamak idi¹²¹. Türklerde de M. VII-VIII. yüzyıllarda bu âdetin mevcûdiyeti hem Türk illerinde bulunmuş, içinde *navs* saklı bulunan türbelerden (meselâ İlek¹²² türbeleri, lev. VIII b), hem târihi rivâyetlerden¹²³ bilinir. Fakat kemikleri sıyırıp *navs*'da saklamak daha ziyâde Türklerin İranlılar ile karıştığı Mogoç illerinde, Kengeres¹²⁴ boyundan beyler hakkında rivâyet ediliyordu. Halbuki, ağaçdan çadır şeklinde köşkte cesedi eşyaları ile birlikte yakmanın gök dînine mensûb Gök-Türk çevrelerinde devâm ediyordu¹²⁵. Bundan dolayı, Belenitskiy¹²⁶ bu ikinci usûlün belki Türklere mahsus olduğuna işâret etmiş, bir de misâl vermiştir (*K'ang-kü* - Kengeres sülâlesinden olması muhtemel bulunan) Kül Çur Baga Tarkan Çumuk¹²⁷ M. 739'da savaşta öldüğü zaman, Türkler cesedi elde edememiş fakat «yuğ» esnâsında, tahtadan bir yapıyı yakmışlardı. Belenitskiy, M. VII.-VIII. yüzyıllarda bir Halaç sülâlesinin hâkim bulunduğu Pencikent¹²⁸ duvar resimlerinde, Türklerin ölmüş hükümdârları kubbeli tahta köşk içinde yakmak adetlerinin¹²⁹ devâmının tasvirini görmektedir. Aynı konu, yine M. VII.-VIII. yüzyıllarda, Fârâbînin vatanının batısında, Amu-deryânın Aral gölüne munsabında, Kerder bölgesinde, bugün Tok-kale denen yerdeki kazılarda bulunan bir *navs* üzerinde tasvîr edilmiştir. Çin, Bizans, Arab ve Türk metinlerinde anlatıldığı şekilde, uzun saçlarından¹³⁰ Türk beyleri oldukları anlaşılan kişiler, yine kendileri gibi uzun saçlı ve türkçe «kün-ay» denen hükümdâr

121 Chavannes, s. 133 (not).

122 İlek: yuk. not 113. İlek'de *navs* lı türbeler: Nil'sen, res. 31-33. Türk Halaç soyundan (Smirnova, 1963, s. 33, 16-17) Pencikent beyleri sarayı yanında *navs*'lı türbeler: *ibid.* Halaç beyi Divâstîç'in cesedi, Emevîler tarafından *navs*'a çivilenmişti: Tabarî, c. II, s. 1453. H. 166/M. 782'de Müslüman olmyan bir Bukharkhudat, kendi mayetinden iki kişi ile kavga neticesinde öldürülünce, hizmetkârları, etini kemiklerinden sıyırıp, *navs*'a koymuşlardı: Narşakhî, s. 59-60.

123 Yuk. not 122.

124 *Ibid.*

125 Yuk. not 120.

126 Belenitzkiy (1959), s. 81.

127 Tabarî, c. III, s. 1691'de Kûr Şûl diye anılır. Asıl ismi ve unvânları: yuk. not 85 ve 42.

128 Yuk. not 122.

129 Yuk. not 26, 60, 61, 120.

130 Chavannes, s. 194 (M. 630'da Batı Türk hükümdarı uzun saçlı, beyleri örgülü saçlı idi). M. VIII yüzyılda asil olmyan Türkler hem saçlarını hem sakallarını traş ederlerdi: Fuchs, s. 453. Kâşgarî (madde idhuk, idhunçu) kesilmiyen mukaddes saçlı kişiler olduğunu, fakat Türklerin uzun saçlı olmayıp kendileri gibi olanlara (traşlı başlı?) «tokar» (s.v.) dediklerini anlatır.

alâmeti bulunan kubbe altında yatan kimse için «yuğ» merâsîmi icrâ etmekte idirler¹³¹. Kulak ve yüzlerini bıçak ile yaraladıkları görülür, ancak Pencikent resminde görülen «yıpar» (tütsülü çırağ) burada yoktur.

Eserin bulunduğu Kerder¹³² bölgesi hakkında bir kaç söz gerekir. Kerder'in bulunduğu yer, Amu-deryâ ile Sir-deryânın Arala munsabları bölgesi, Maqdisî'nin tabiri ile «Türk ve Oğuz tarhi» ve Yakut'un sözlerine göre «Khvarizmin bir nâhiyesi veya onun sınırındaki Türk illerinin bir nâhiyesi» idi. İbn Faqlân Kerder'de konuşulan dilin ne khvarizmî ne türkçe olduğunu söylemekte idi. Son kazılardan çıkan sikkelerde Kerder bölgesinde bulunan sikkelerde Kengeres tamgaları mevcûd bulunduğu görüldü. Halk ise daha ziyâde Mongoloid idi. Böylece, araştırmacılar, Kengereslerin Batıya göçünün bir merhâlesinde, büyük ölçüde Türkleşmiş bulunurken, kurdukları merkezlerden birinin Kerder ili olduğunu sanmaktadırlar. Demekki Kerder bölgesinde bulunan *nâvs* esâsen Türk veya Türkleşmiş bir muhîte âiddir. Kronoloji bakımından da Fârâbî devrine çok yakındır. Tolstov¹³³ şuna dikkati çeker : eskiden Amu-deryâ'da insan şeklinde olan *nâvs* (lev. II e, f) sonradan *stûpa* ve dolayısı ile kubbeli çadıra benzer bir şekil almıştı (lev. VIII b).

Fârâbî'nin vatanında ve onun devrine yakın olan resimli *navs*'dan uzaklaşmadan önce, *nâvs*'in üzerinde tasvîr edilmiş ve Fârâbî'nin aşağı-yukarı hemzamanları olan şahıslara (lev. VIII a) belki bakmak gerekir. Batı Türklerin ikinci derecede beyleri gibi saçları örgülü bulunan ve Gök-Türk ile Karluk usûlünde (lev. X a) uzunca kaftan, Türk «kur» u (kemer) ve çizmeler giymiş erkekler tasvîr edilmiştir¹³⁴. Kengeres'in mensûb olduğu Peçenekler ise M. X. yüzyılda¹³⁵. *Kanga* devrinde Sir-deryâ'da olduğu gibi (lev. II d) «qurtaq» denen kısa mintanı giyiyorlardı. *Nâvs* üzerinde tasvîr edilmiş şahıslar böylece belki daha ziyâde Doğu Türkleri idiler, veya Doğu Türk kültürüne girmiş bulunuyorlardı. Tok-kale *nâvs*'i üzerindeki kadın kıyâfetleri de (lev. VIII a) bütün Türkistanda ve Argu-

131 Dieterich, c. II, s. 23-24; Liu, s. 9; Tabari, c. II, s. 1520, 1691. Orkun, indeks, bkz. «yuğ», «yıpar» ve c. I, s. 150, 62, 70. Kün-ay : E. Esin, «Kün-ay», VI. TTB (A. 1972).

132 Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Karakalpakskiy Filial, Institut istorii, yazıkâ i literaturı, *Voprosı antropologii i material'noy kulturi Kerdera* (Taşkent, 1973). Kerder hakkında bkz. Togan, *İbn Faqlân*, s. 116; *id.*, «Hvarizmde yazılmış eski türkçe eserler», *Türkiyat Mecmuası*, II, (İstanbul 1928), s. 341, not 1 : Maqdisî, s. 286-87; Yâqût, «Kerder».

133 Tolstov (1953), s. 175.

134 Liu, res. 1.

135 Dieterich, c. II, s. 55 ve Togan (1939), s. 144

da da M. VIII. yüzyılda giyilenlerden ibâretdir¹³⁶. Hanımların saçları to-puz şeklinde başın üstüne toplanmıştır, uzun etek ve vücûdun göğüsler altındaki kısmını sıkan bir cebken ile tasvîr edilmişler.

Fârâbî'nin Türkistandan uzaklaşdıktan sonra bile «Türkâne külâh ve qabâ»¹³⁷ giydiğini bildiğimiz ve *qabâ* kelimesinin kaftan karşılığı olduğunu Kâşgârî'den öğrendiğimize göre, Fârâbî, *nâvs* üzerindeki erkekler (lev. VIII a) ve devrin Karluk tasvirleri (lev. XI a) gibi uzunca bir Türk kaftanı giyiyordu. Fârâbî'nin «Türkâne külâh»ı yanî bôrkünün muhtelif şekilleri vardı¹³⁸. Z.V. Togan¹³⁹ Fârâbî'nin bôrkünün Etil kıyılarında proto-Bulgar Türklerinin giydiği tarzda olduğu neticisine varmıştır. Etil Bulgar bôrkü yanlarında aşağı veya yukarı devrilebilen kulaklıkları olan ve Karlukların da giydiği (lev. XI. a, hükümdarın sağında ve solunda du-ranların bôrkü) yaygın bir Türk bôrkü idi¹⁴⁰. Böylece, bir Karluk hükümdârını tasvîr ettiği sanılan gümüş tabakda (lev. XI a) hükümdârın iki ya-nındaki kimselerin kiyâfeti Fârâbî'nin «Türkâne qabâ ve külâh»ı olsa gerek.

Aynı devirden (M. VIII-XI. yüzyıllar) Fârâbî'nin Beyhaqî rivâyetine göre görünüşünü hatırlatan, kısaca boylu, köse sakallı, bir az Mongoloid vecheli bir adam heykeli de Argu'da bulunmuştur (lev. XI b). Argu heykeli İslâmiyet ile gelen kiyâfet değişikliğini de gösterir. Heykel Türk kaftanı giymiştir ve göçebe Türklerin mezar heykellerinde görülüp Oğuz gömme usûlünde anlamını bulan tarzda¹⁴¹, elinde kadeh tutmaktadır. Fakat heykelin başında o devirde İslâmiyetin işâreti sayılan¹⁴² sarık vardır. Etil kıyılarındaki proto-Bulgar Elteberi gibi, bazı hükümdârların İslâmi-

136 Türkiş sikkeleri bulunan Ak-beşim'de çıkmış bir tunc levhada kadın kiyâfeti: Kızlasov (1959), res. 38/7 ve A. Grünwedel, «Bericht über archaeologische Arbeiten in Idikutschahri und Umgebung», *Abh. d. I. Kl. d. K. Bayer. Akademie d. Wiss. XXIV/1* (1905), lev. III/1. Bu eserde görülen resim M. V.-VII. yüzyıllarda Koço'dandır ve Koço o devirlerde hep Türk merkezi idi. M. 460-522 arasında Tölis Hakanlığı merkezi (Kollautz-Miyakawa, s. 189, 126-28) ve sonra Gök ve Batı-Türk idâresinde idi (*ibid.*). Esâsen resimde yüzler hafif Mongoloid olup Grünwedel'in «Eski Türk usûbu» dediği devirdendir: A. Grünwedel, «Die archaeologischen Ergebnisse der III. Turfan Expedition», *Zeitschrift für Ethnologie* (Berlin 1909).

137 Togan (1939), s. 178.

138 Kâşgârî, «bôrk».

139 Yuk. not 137.

140 *Ibid.* Bulgar bôrkü şeklinde bir balık olduğu efsânesini Kâzvinî anlatmaktadır: *Acâ'ib al-makhlûqât* (Kahire 1956), s. 84. Bunun resmi Topkapı kütübhanesindeki M. XVI. yüzyıldan Revan 1088 ve Hazîne 405 sayılı yazma tercemelerde görülür.

141 Togan (1938), s. 27.

142 *Ibid.*, s. 40.

yeti kabûl edince sarık giydikleri hakkındaki rivâyetler Fârâbî'nin vatanına yakın Argu ilinde de demekki teyyîd olmaktadır. Ancak, Fârâbînin dâimâ Türk borküne sâdık kalmış olduğunu kayd ettik.

Mogoç dîni yanında, Fârâbî'nin düşüncesine tesîr edebilecek mâhiyette dualist kültürlerden biri daha, Mânî dîni, Kengü-Tarban Doğusunda yayılmışdı. Parth illerinden ve Tokharistan üzerinden Türk dünyasına ilerleyen Mânî¹⁴³ dîni yukarıda işâret ettiğimiz gibi M. 766'da Taraz'da Türk hükümdârını da kazanmışdı¹⁴⁴.

İlk Türk Mânîhâi metinleri Argu lehçesinde idi¹⁴⁵. Sayram yanında Yegenkent'e¹⁴⁶ yâni Fârâbî'nin doğduğu muhite de Mânî dîni yayılmışdı. Dualist dînler İslâmîyetin ilk devrinde bilhassa Türkler arasında devâm etmiş ve «Zındık» denen mezheplerde tezâhür etmişdi¹⁴⁷. 1972 de Madridde toplanan IV. Orta Çağ Felsefesi kongresi münâkaşalarında Fârâbî'nin düşüncesinde Mânîhâi tesîrler üzerinde duranlar oldu. Fakat Fârâbî'nin kosmolojisinde dualist dînlerden «Mogoç» dîni veya Mânîhâilîğin tesîrleri pek âşikâr değildir.

Dördüncü Orta Çağ Felsefesi Kongresinde Fârâbî'nin çevresinde mevcûd ve onun kosmolojisine tesîr icrâ eden başka bir dîn hatıra geldiğini ifâde etmek istedim : Buddhism'in Orta Asya'da gelişen *Mahâyâna*, türkçe adı ile «Uluğ Kölüngü» kolunun Argu'da tapınakları vardı¹⁴⁸. Uluğ Kölüngü mektebinin türkçe metinleri ile Fârâbî kosmolojisi arasında benzerlikler muhtelif yöndendir. Uluğ Kölüngü mektebi Burkanı, «Gönül Burkanı» sıfatı ile, astrolojik ve pantheist bir kosmoloji çerçevesinde, merkezî bir ma'bûd sıfatına çıkarmışdı. Fakat Burkan dünyâdan uzaklaşmış *nirvâna*'ya ermiş olarak düşünülüyordu. Burkan ile kâinât arasında on derece *bodhisattva*'lar aracılık etmektedir. Fârâbî de İslâmın madde ve hayâl ötesi İlâh mefhûmunu dünyâdan tecrîd edilmiş bir vasfda anlamışdır. Fârâbîye göre, on derece «akıl»lar ve «felek» leri idâre eden «ruhânî» ler¹⁴⁹ İlâh'ın emirlerini yerine getirirler.

143 Esin, «Mânî», not 51.

144 Yuk. not 89.

145 Esin, «Mânî», not 48.

146 Yuk. not 88.

147 Togan (1938), s. XXI.

148 Esin, «Burkan», not 95. «Tengri» burkan ve on *bodhisattva* mertebesi : W. Radloif, *Suvarnaprabhâsa das Goldglanz Sâtra aus dem uigurischen ins deutsche überetzt* (Leningrad 1930), s. 169-170.

149 Fârâbî, *Siyâsa*, s. 63-64.

İslâm devrinde Sayram-İspicâb muhîtinde yükselen *ribât*ların¹⁵⁰. da İslâmîyetten önceki Buddhist Türklerin manastır ve han olarak yapıldığı «buyan» (hayrât) geleneğine M. VIII. yüzyılda bağlandığını başka bir çalışmada göstermek istemişdim. (H. 109 da Kadı Muhammed b. Zeyd'in Merv'de *râbi'a*'yı kurduğunu Tabarî kaydeder).

Bu arada Fârâbî'ye Yunan felsefesinin kapılarını açan Süryânî kültürünün de vatanında çokdan mevcûd olduğunu hatırlatalım. M. VI-VII. yüzyıllarda Nestûrî, Ya'qûbî ve Melkit Hristiyanlık, Argu ilinde, Taşkente, hatta belki Kengü-Tarban'da yayılmışdı¹⁵¹. Argu'da «Türk Hakanı» şehrinde bir «Türk metropolit»i kiliseler bulunduğunu ve Türklerin Nestûrî âyinin için Süryânî yazıyı öğrenip kullandıklarını M. 781'de Merv metropoliti olan Timotheus ifâde etmişti. Yukarıda kayd edilen şekilde M. 895'de Sâ mânîler Tarazı aldığı zaman şehrin merkezinde büyük bir kilise mevcûd idi. Taraz İslâma açılınca, bu şehir de Sayram Türk beylerine tâbi kılındı¹⁵². Bu sırada Fârâbî yirmiüç yaşlarında idi. Yüksek zekâsı ile her türlü kültür sâhasını merâk eden genç Fârâbî'nin vatanındaki Nesturîlerden süryânîyi öğrenmiş olması muhtemeldir.

Dördüncü Orta Çağ Felsefesi Kongresinde de ifâde ettiğim gibi, Fârâbî'nin düşüncesine en ağır basan kosmolojinin Türk-Çin Universalism'ine¹⁵³ âid olduğunu sanıyorum. Universalist kosmoloji Türk ve Çin kültürlerinin aynı topraklarda doğduğu uzak mâzide, belki proto-Türk sayılan Chou¹⁵⁴ (M.Ö. 1051-249) devrinde kurulmuşdu. Dünyanın muhtelif unsurlarını gök ile yerin temsil ettiği iki ilkenin birbiri ile ayrı nisbetlerde birleşmesinden mürekkebe sayan Universalism dualist dînlerde olduğu gibi iki zid ilkeyi birbirine düşman değil, mütemmim biliyordu. Universalism'in hayat felsefesi zıdları telîf edip muvâzeneye varmak oluyordu. Astrolojik vechesi de olan Universalism, insanları gök «tengri» sine mü-

150 İspicâb-Sayram'da Kara-Tigin ribâtı: Barthold (1928), s. 176. Ribât=muyanlık ve bu şeklin Türk Buddhist «buyan» (hayrât) geleneği ile ilgisi: Esin, «Muyanlık». Tabarî kaydındaki *râbi'a* kelimesinin bu metinde *ribât*'a işaret ettiğini Prof. İhsân 'Abbâs teyyid etti.

151 Mingana, s. 306, 363-64. J. Dauvillier, «Byzantins d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient au Moyen-Âge», *Revue des études byzantines* XI (Paris 1953, s. 69 (Dauvillier Pelliot'nun Nestûrî kilisesinin Türkistandaki merkezinin Kengü-tarban olduğu sandığını hatırlatır. Ancak sonraki kazılar bu fikri desteklememiş, aksine süryânî kaynaklarında söylendiği gibi, Arguda M. VI-VIII. yüzyıl Hristiyanlık kalıntıları çıkmıştır). Taşkente Melkit merkezi Rûmiyye, Halife Mansûr'un Bağdadı kurup Melkit Hristiyanları Taşkente sürmesinden sonra vücut buldu: Dauvillier; s. 63-4.

152 Barthold (1928), s. 212.

153 Franke, indeks «Universalismus».

154 Eberhard (1948), s. 19, 33.

mâsil bir merkezi hükümdârın idâresinde toplamak istemekte idi. Universalism Orta Asyaya sonradan gelen beynelmillel dînlere de tesîr etmişdi. Orta Asyada Buddhism merkezi bir «tengri» Burkan etrâfında pantheist bir veche almışdı. Dualist dînler ise Orta Asyada Zurvan¹⁵⁵ adı altında, diğerlerine üstün bir gök ve zaman ma'bûdu ilâvesi ile, iki düşman unsurun mücâdelesini tematik'inden kısmen uzaklaşmış oluyordu. Fârâbî'nin düşüncesinde ise *Universalism*'in tesîri, dîni ve felsefi farkları telif ederek, bütün insanları birleştiren bir topluma kurmak ülküsünde tezâhür etti.

Sir-deryâ kıyılarında *Universalism*'in mümesilleri, bütün şehirler ve kasabalar arasındaki otlaklarda çadır kurmuş Türk göçebeleri idi¹⁵⁶. Göçebe kam'lerden olduğu kadar, her Türk gibi, Fârâbî de, *Universalism*'in kosmolojisinden doğma bir hoş-görü içinde yetişmiş olsa gerek. Sir-deryâ Türk muhîtlerinde Universalist tasavvurların canlı kaldığına Sayram Cuma Mescidinde M. 1014 târihinde, yanî Fârâbî'nin ölümünden elli yıl kadar sonra dikilmiş bir sütün göstermektedir (lev. X a, b). Türkistan uslûbunda, celî temâyüllü arabca yazılar ile birlikde, sütünün altında, mübhem şekiller vardır. Bu şekiller Buddhist mimârîde olağan şekilde, türkçe metinlerde linxua-orun (lotus-taht) denen çiçekli kaide üzerine oturtulmuş bir sütün hıssı uyandırır. Fakat bu lotus goncaları gibi şekiller (lev. X a) Kem kıyılarında M. VIII. yüzyılda Kırgızların dikdikleri Gök-Türk harfleri ile türkçe ağıtlar bulunan mezar taşlarındaki rûh veya kam başlarına da (lev. X c) benzemektedir. Kengü-tarban vâhasında bulunmuş, Fârâbî devrinden, bir koyu kırmızı, cilâlı destîde aynı tarzda bir boynuzlu baş dikkati çeker (lev. X e). Deve şeklindeki destînin başı boynuzlu bir insan başıdır. Sayram Cuma Mescidinin sütünü, M. X-XI. yüzyıllarda Zerefsân¹⁵⁷ kıyılarındaki mescidlerin tahta oymalarında görülen bir uslûbun nümûnesidir. İslâmın tesîri altında, insan ve hayvan şekilleri hendesî veya nebâtî vechelere girmektedir. Aynı gelişme, Selçuklu devrinde Anadolu'da devâm ederek «Rûmî» dekor olarak tezâhür edecekti¹⁵⁸.

Yazımızı bitirirken, Kengü-tarban hakkında yapılan yeni araştırmaların ve son kazıların ışığında, Fârâbî'nin vatanını, onun yaşadığı IX.-X. yüzyıllardaki şeklinde anlatmağa çalışacağız. İslâmiyetin yayılması neticesinde iki husûs dikkati çekiyordu. Oğuzlar Müslüman oluyor ve M. 840

155 Esin, «Mani», not 100.

156 Barthold (1928), s. 178.

157 L.I. Rempel', *Arxitekturny ornament Uzbekistana* (Taşkent 1961), s. 244-45.

158 C.A. Arseven, *Les arts décoratifs turcs* (İstanbul), s. 193-207.

da İslâma açılan Sayram ile Kengü-tarban bölgesinin civârındaki mescid-
lere yakın geliyorlardı. Kengü-tarbanın az cenûbunda, Sütkentte¹⁵⁹ (bkz.
harîta) Oğuz ve Karluk göçebelere kendileri için bir mescid kurmuş ve
etrâfına yerleşmiş bulunuyorlardı. Ageeva ve Patseviç Sütkentte Ken-
geres devri keramiği ve iki şehir harâbesi bulmuşlardı. Oğuz-Karluk
mescidinin hangi şehirde olduğu tayin edilmemiştir. M. IX-X. yüzyıllar-
da Kengü-tarban vâhasında Barukat ve Balac şeklinde isimleri muhar-
rêf bulunan şehirlerde oturan «Türkmenler» de erken Müslüman olmuş-
du¹⁶⁰. Kengü-tarban şimâlindeki Sabrân'da gayr-i Müslim Oğuz ve Kimek
illeri başlamakda idi¹⁶¹ (bkz. harîta). Fakat kervânlar Oğuz iline de gidi-
yordu. Hanların (lev. IX c) ve ateş kulelerinin (lev. IX d) dizildiği yollar-
dan M. X. yüzyılda İslâmiyeti kabûl etmiş bulunan Etil kıyılarındaki
proto-Bulgar (Türk) başkentine kadar varılıyordu¹⁶².

H. 300/M. 912 etrâfında ölen ve muhtemelen IX. yüzyıl rivâyetlerine
dayanan İbn Khurdâdhba¹⁶³ şöyle demektedir: «Fârâb'da hem Müslüman-
lar, hem Karluk Türkleri *maslaħa* (silahlı kuvvetler) bulundururlar». Demekki Fârâb, hiç olmaz ise M. 892'da Taraz'daki Karluk devleti yı-
kılmadan önce, sınır bölgesi içinde idi. Bu kayda göre, Fârâb adı verilen
şehrin Karluk devletinin merkezi Taraza yakın, yani Kengü-tarban vâha-
sının doğusunda olması gerekir. Muhtemelen Fârâb ile Utrar aynı şehir-
idi. Utrar'da yapılan kazılarda bir sınır ve savaş bölgesi izleri vardır.
Onüçüncü tabakada, yani M. X. yüzyıla yakın bir devirden tuğladan bir
mesken bulunmuşdur¹⁶⁴. Bu mesken, Gök ve Batı Türk devrine nisbeten
daha basit hayat şartları gösterir. Üç numarolu odanın yerleri sıvanmış
balçıkdan ve hasır ile örtülü idi. Odada yarım-dâire şeklinde kesitli bir
girinti, ve külhan ile dışarıdan ısıtılan bir ocak bulunuyordu. Odada ya-
şayanlar, Türkistanda desterkhvan denen ayaklı ve oymalı keramik tep-
silerde, Gök ve Batı-Türk tarzına yakın oymalı ve ekseri al renkde ve
cîlâlî keramik tabakaların türlü cinsinde yemek yiyorlardı. Deve vücud-

159 İbn Havnqal, s. 451. Sütkent harâbeleri: Ageeva-Patseviç, s. 120, res. 59, 60. Yine bkz.
Esin, «Muyanlık», s. 90 ve not 85.

160 Maqdîsî, c. I, s. 273-74.

161 Barthold (1928), s. 176-77.

162 Tolstov (1953) renkli harîtada kervan yolları.

163 İbn Khurdâdhba, s. 31 ve İbn Havnqal, s. 499 (Vasîc Sir-deryânın batısında, Fârâb
doğusundadır).

164 Akîşev-Baypakov-Erzakoviç, s. 90-11 (iklim ve memleket), s. 14 (arıklar), s. 82-3, 209
(şehrin gelişmesi), s. 20 (yapı tarzı), 66 (meskenler), 70 (türbe olan mesken), s. 68 (cam eşya), s. 85-
90 (keramik), s. 71 (deve şeklinde desti).

lu, kadın başlı kırmızı cilâhı destî de (lev. X e) bu meskende idi. Bir yenilik olarak, Çeşm-i bülbüller gibi çiçekli boyalar ile süslü, rengâ-reng cam sürâhîler kullanılmakda idi. Odanın dışındâ revaklı bir avlu bulunmakda idi. Burada muhtelif ocaklar, külhan, kuyular var idi. Bu mesken sonradan türbe şekline sokulmuş ve artık kullanılmamışdı. Odanın Batı divarına, savaşda öldükleri kemiklerindeki izlerden anlaşılın onsekiz kişi, ayakda olarak gömülmüşdü. Utrar M. XI. yüzyılda Hakânî Türklerin idâresindeki tam İslâmî devirde çok genişliyecek idi. Bu safha yazımızın çerçevesi dışındadır.

III — Vasîc

M. X. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Maqdisî¹⁶⁵, İsbîcâb (Sayram) ülkesini anlatırken, Fârâb adının büyük bir şehir ile bir köye ve Turar adının küçükce bir şehre verildiğini söyledikten başka, aynı vâhâdaki başka bir çok şehir ve kasabalar arasında, Fârâbî'nin doğduğu Vasîc'den de şöyle bahs eder : «Ve Vasîc küçük bir yerdir. Kuvvetli bir emîr idâresinde kalesi ile, câmii ve çarşısı da vardır». Vasîc kasabasının kalıntıları¹⁶⁶ olduğu sanılan Oksus denen harâbe (lev. IX b) Vasîc hakkında İbn Havqal'in rivâyet ettiği gibi, Sir-deryânın Batı kıyısında, Utrar'ın 10 km. kadar daha şimâline düşer. Balçık sûrlarla çevrili gayr-ı muntazam bir altı-köşe ve Şimal-Doğu köşesinde çıkıntı hâlinde bir kaleden müteşekkildir. Kalenin içinde Kengeres ve bilhassa Batı-Türk ve Karluk devri kalıntıları, kalenin belki altı-köşeli kısımdan daha eski olduğuna delâlet eder. Çok köşeli şehirlerin Karluk-Oğuz devrinden oldukları hakkındaki tahmîn¹⁶⁷ doğru ise Vasîcin altı-köşeli kısmı M. IX-X yüzyıldan olsa gerek.

Daha eski olduğu anlaşılın kale ise ilki 4 m. yüksekliğinde bulunan iki kat sed şeklinde tesviye edilmiş bir tepe üzerine binâ edilmiş idi. En tepede, 40 m. kadar kutru olan bir toparlak meydanda kale bulunuyordu.

165 Maqdisî, c. I, s. 273-74. Vasîc Sir-deryânın Batı kıyısında idi : İbn Havqal, s. 499. Vasîc : *ibid.*, s. 489. Yuk. not 61'deki kaynaklarda bazı müellifler, Mogol ordusunun burada Sir-deryâyı geçdiğine dikkati çekerek Vasîc'in isminin o devirde Mogolların Sir-deryâyı geçip vardığı yer olan Zernuk şeklinde değişmiş olduğunu ileri sürmektedir. Oksus harâbeleri Vasîc'dir : Akışev-Baypakov-Erzakoviç, s. 22. Oksus harâbeleri : Ageeva-Patseviç, s. 128, res. 63. Vasîc kalesi M. XII. yüzyıla kadar mevcüdü : Sam'anî'ye atfen Barthold (1928), s. 177.

166 Yuk. not 165.

167 *Ibid.*

Eğer Oksus harâbeleri hakikaten Vasîc ise, Vasîc *qâidi* Uzluk-oğlu Tarhan-oğlu Mehmedin oğlu Fârâbî bu yüksek kalede doğmuşdu. Vasîc kalesi M. XII. yüzyılda henüz duruyordu¹⁶⁸.

Fârâbînin doğduğu kaleden görülen ufuklar İç Asyanın vâsi bozkırları idi. Batıda, Kızıl-kum sâhrası; Doğuda, kalenin eteklerinde, Sir-deryânın azametli yatağında boz suların akdığı ve Arıs'ın akıntısı ile birleştiği Kengü-tarban vâhası¹⁶⁹; Doğu ufukda, Karacuk Dağlarının mavimtrak silsilesi. Kengü-tarban sulak, hatta bataklık, tuzlu toprakları olan bir «takır»dı (bozkır). Kışın sıfır altı yirmibeş dereceye kadar düşen bu soğuk ve sert iklimli vâhada, Sir-deryâ, Arıs, hatta Karacuk Dağlarından akan derelerin suları donar. Baharda, buzlar eriyince, Kengü-tarban vâhasını sular basar. Bu sebebden tepelerin doruğunda binâ edilen evler arasında, bazen kayık ile gezilir. Sular çekilince, münbit topraklar, arıklar ile dâimâ sulanarak, ekilirdi. Karacuk Dağlarının kayalıkları arasındaki otlaklarda da sürüler otlardı. Tuzlu ve kayalık toprağın tabîi bitkileri pelin (*absinthum*) denen kokulu çalıdır. Sir-deryâ kıyılarındaki otlaklarda güzel kokulu ardıçlar, söğütler, kavaklar ve karaağaçların altındaki sık çalılarda, geçen yüzyıla kadar, yabani hayvanlar yaşardı. Saygak denen geyik ve çagatay bile bu sık ağaçlı sâhillerde bulunur, türlü cinsden su kuşları uçuşur imiş. Bugün Sir-deryâ kıyıları daha «takır» görünüşündedir.

Doğuda ve Şimalde İslâmiyetten önceki Türk kültür çevresi ve cenûbda İslâm harsının karşılaştığı sınır bölgesinde doğup yaşayan Tarhan-oğlu Uzluk-oğlu Mehmedin oğlu Mehmed Fârâbî, elbette ki her iki muhîttten ve sonradan gittiği Yakın Doğu tesirlerinden de nasîb almışdı. Türkistan ve Yakın Doğu gayr-i Müslim kültürlerinin eklektik izlerine rağmen, Fârâbî gönülden inanmış bir Müslüman olarak eserlerinde görünür. Eflâtunun Yunan medînesine nazîre *Medînet-ul fâzîla*'yı tasavvur ederken, Medînet-un Nebî'yi anmış olması buna şâhiddir. Büyük Müslüman Türk feylesofun doğduğu muhît hakkında bu araştırmayı bitirirken, binyüz yıl önce onun gibi bir şahsiyeti yetiştirmiş olmanın biz Türklere bahş ettiği mutluluğu Fârâbînin bir hâtimesindeki¹⁷⁰ sözleri ile ifâde etmek isterdik : «Akli bağışlayana sonsuz hamd olsun».

168 *Ibid.*

169 Akişev-Baypakov-Erzakoviç, s. 9-11.

170 Fârâbî, *Al-Khalâ* hâtimesi.

KISALTMALAR VE BİBLİOGRAFYA

A : Ankara.

AA : Alma-ata.

E.I. Ageeva, «Raskopki na gorodişçe Baba-Ata» *T I I A E A N K* 14 (A A 1962).

E.I. Ageeva - E.I. Patseviç, «Îz istorii osednix poselenii i gorodov yujnogo Kazaxstana», *T I I A E A N K* (A A 1958).

K.A. Akışev - K.M. Baypakov - L.B. Erzakoviç, *Drevniy Otrar* (A A 1972).

L.I. Albaum - B. Brentjes, *Wächter des Goldes* (Berlin 1972).

A P A W : *Abhandlungen der königl. Preussischen Akademie.*

R. Arat, *Eski Türk şiiri* (A. 1965).

Balâdhurî, *Futûh al-buldân* (Kahire 1959).

W. Barthold,

a — *Türkestan down to the Mongol invasion* (London 1928).

b — *Soçineniya* (M. 1963).

c — «Taraz» : *E I* (L. 1934).

d — «Tashkent» : *E I* (L. 1934).

e — «Turkestan» : *E I* (L. 1934).

T. Basenov, «Arxitektura Kazaxstana VII-XII vekov», A. Margulan - T. Basenov - M. Mendikulov, *Kazaxstana Arkitekturası* (A A 1954).

K.M. Baypakoviç - L.B. Erzakoviç, *Drevnie goroda Kazaxstana* (A A 1971).

A.M. Belenitzkiy, «Voprosı ideologii i kul'tov Sogda po materialam Pyancikentskix xramov», *Jivopis.*

A.N. Bernstam,

- a — «Problemi drevney istorii i etnogeneza Yujnogo Kazaxstana», *Izv. A N Kaz. SSSR*, 67/2 ser. Arxeol. (A A 1948).
- b — SA XI : «Osnovnie etapi istorii kul'turu Semireç'ya i Tyan'sanya'» SA XI (1949).
- c — «Drevniy Otrar», *Isvestiya Akademiy Nauk Kazaxskoy SSR, Seriya Arxeologičeskaya* (A A 1951/3).

E. Biot, *Le Tchéou-li* (Paris 1891).

E. Chavannes, *Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionelles* (Paris 1903).

A. Devlet, «Bolşaya Bolgarskaya pisanitza» SA (1965/3).

K. Dietrich, *Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde* (Leipzig 1912).

W. Eberhard, *Çin Târîhi* (A 1948).

EI : *Encyclopaedia of Islâm* (L.).

E. Esin,

- a — «Ak-beşim» : VI. *TTKB* (A. 1967).
- b — «And» : *In memoriam K. Erdmann*, İst. Üniv. Edeb. Fak. Türk ve İslam sanatı kürsüsü yayın. (I. 1969).
- c — «Burkan» : «Türk Buddhist sanatının târihçesi», *Birinci Milletler-arası Türkoloji kongresi tebliğleri* (baskıda).
- d — «Mani» : «Notes on the Manichean paintings of Eastern Turkistan», *Proceedings of the Sixth Congress of Iranian art* (Tehran 1976).
- e — «Muyanlik», *TTK Malazgird Armağanı* (A. 1972).
- f — «Oldrug-turug», *Kunst des Orients* (Berlin 1971/2).

Fârâbî,

- a — *al-Khalâ* : *Al-kalâm fi al-khalâ*, N. Lugal - L. Sayılı tercem. (Ankara 1951).
- b — *Medîne* : *Les idées des habitants de la cité vertueuse* (Paris 1889).

c — *Mûsiqî : Kitâb al-musiqî al-kabîr* (Kahire târihsiz).

d — *Siyâsa : Kitâb al-siyâsa al-madaniyya* (Beyrut 1964).

A. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches* (B. 1925).

W. Fuchs, «Huei-Ch'aos Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentralasien um 726» *SPAW* (1938).

G. Frumkin, *Archaeology in Soviet Central Asia* (L. 1970).

F. Hirth, *Über fremde Einflüsse in der chinesischen Kunst* (München-Leipzig 1896).

A. Getty, *The gods of Northern Buddhism* (Tokyo 1959).

R. Göbl, *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien* (Wiesbaden 1967).

J.J.M. de Groot,

a — 1921 : *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* (Berlin 1921).

b — 1926 : *Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens* (Berlin 1926).

A.V. Gudkova, *Tok-Kala* (Taşkent 1964).

I : Istanbul

I A : *İslam Ansiklopedisi* (Istanbul).

I A N K I A E : *Izvestiya Akademii Nauk Kazak. SSR, seriya istorii, arxeologii i etnografii* (A A).

Ibn Havqal, *La configuration de la terre*. J.H. Kramers - G. Wiet terc. (Paris 1964).

Ibn Khurdâdhba, *Kitâb al-masâlik wa al-mamâlik* (L. 1889).

Jivopis' : Jivopis' drevnego Pyancikenta (M. 1959).

Kâşgarî (Mahmûd), *Al-dîvân-u lûgât al-Turk* (B. Atalay baskısı), (A. 1943).

L.R. Kızlasov,

a — *Arxeologičeskie issladovaniya na gerodişçe Ak-beşim» TKAE, c. II* (Moskova 1959).

b — *Istoriya Turu* (M. 1969).

- S.G. Klyastorniy, *Drevneturskie runičeskie pamyatniki hak istočnik po istorii Sredney Azii* (M. 1964).
- A. Kollautz - H. Miyakawa, *Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa* (Klagenfurt 1970).
- L : Leiden.
- V.A. Lavrov, *Gradostroitel'naya kul'tura drevney Azii* (Moskova 1950).
- A. von Le Coq,
 a — «Türkische Manichaica aus Chotscho», I, *APAW* (1911).
 b — *Die Buddhistische Spätantike in Mittelasien* (Graz 1973).
- Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (Wiesbaden 1958).
- V.A. Litvinskiy, «Outline history of Buddhism in Central Asia», *Conf. on the hist., archaeol. and culture of Central Asia in the Kushan period* (Dushanbe 1968).
- A.I. Martinov, «Novie materialy o Tagarsko - Taštıkskix poseleniyax i jilişçax», *SA* (M. 1973/3).
- J. Marquart, *Eranşahr* (Berlin 1901).
- M.X. Mannay-ool, «Drevnee izobrajenie gornogo kozla v Tuve», *SA* (1967/1).
- Maqdisi, *Ahsan al-taqvīm fi ma'rifat al iqlīm* (Leiden 1906).
- Mes'ūdi, *Murūc al-dhahab* (Kahire H. 1377).
- MIA : Materialy i issledovaniya po arxeologii SSSR.*
- A. Mingana, «The early spread of Christianity in Central Asia», *Bulletin of the John Rylands Library* (Manchester 1925).
- MRDTB : Memoirs of the Research Department Toyo Bunko*
- F. Musabaev, «Kratkie soobşçeniya Sir Dar'inskaya nadpis'», *Vestnik AN Kaz SSR* (1966).
- F. Musabaev - A. Mahmudov - F. Aydarov, *Kazakistan epigrafikası* (Alma-ata 1971).
- F.W.K. Müller, «Uigurica», *APAW* (B. 1908/2).

Narsakhî, *Târîkh i-Bukhâra* (Paris 1892).

A. Nil'sen, *Arxitektura Sredney Azii V-VIII v.* (T. 1966).

Notes additionnelles : bkz. Chavannes.

Nundo Lal Dey, *The geographical dictionary of ancient and mediaeval India* (Delhi 1971).

N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları* (I. 1928-36).

M.A. Orlov,

a — «Toprak-Kale» : «Rekonstruktzie zala voynov dvortza Toprak-kala», Tolstov (1925) de makale.

b — «Pamyatniki» : Pamyatniki arxitekturi Severo-vostoçnogo Xorezma», Tolstov (1952) de makale.

P. Pelliot, «Fresques de Tun-huang», *Revue des Arts Asiatiques*, vol. V.

O. Pritsak, «Kara-hanlılar», IA (İ. 1955).

G.A. Pugakenkova, *Halçayan* (M. 1966).

G.A. Pugaçenkova - L.I. Rempel',

a — *Vıdayuşçiesya pamyatniki arxitekturu Uzbekistana* (T. 1958).

b — *Istoriya iskusstv Uzbekistana* (Moskova 1965).

V.I. Raspopova, «Poyasnoy nabor Sogda VII-VIII vv.», SA (1965/4).

J.M. Rosenfield, *The dynastic arts of the Kushans* (Berkeley 1967).

SA : *Sovietskaya Arxeologiya* (M.).

T.I. Senigova,

a — İkonografiçeskie izobrajenia iz Taraza VI-VIII v. *IANKIAE*, vip 3 (14) (A A 1903).

b — *Sredenevekoviy Taraz* (A A 1972).

K. Shiratori,

a — «A study of su'te or Sogdiana» *MRDTB* 2 (Tokyo 1928).

b — «A new attempt at the solution-of the *Fu-lin* problem» *MRDTB* 15 (Tokyo 1956).

O. Smirnova,

a — *Katalog monet s gorodişçe Pencikent* (M. 1963).

b — *Oçerki iz istorii Sogda* (M. 1970).

SPAW : *Sitzungberichte der preussischen Akademie* (B.).

T. Taşkent.

Ṭabarî, *Annales* (L. 1879-81).

TKAEE : *Trudi Kirgızskoy arxeologo-etnografiçeskoj ekspeditzii* (M.).

Z.V. Togan,

a — *Ibn Faḍlâns Reisebericht* (Leipzig 1938).

b — «Hvarizm», *IA* (I. 1967).

S.P. Tolstov,

a — «Goroda Guzov», *Sovietskaya Etnografiya*» (1947/3).

b — *Arxeologiçeskie i etnografiçeskie raboti Xorezmskoj ekspeditzii* (Moskova 1952).

c — *Auf den Spuren der Altchoresmischen Kultur* (Berlin 1953).

d — «Scythians of the Aral Sea and of Khorezm», *XXVth Congress of Orientalists* (M. 1960).

e — *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta* (M. 1962).

W. Tomashek, «Centralasiatische Studien I, Sogdiana», *Sitzungber. d. Kaiserl. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-Hist. Kl. Bd 87* (1877), s. 67-184.

TDEK : *Türk dünyâsı el-kitabı* (TKAE, Ankara 1974).

TKAE : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

TTK : Türk Târîh Kurumu.

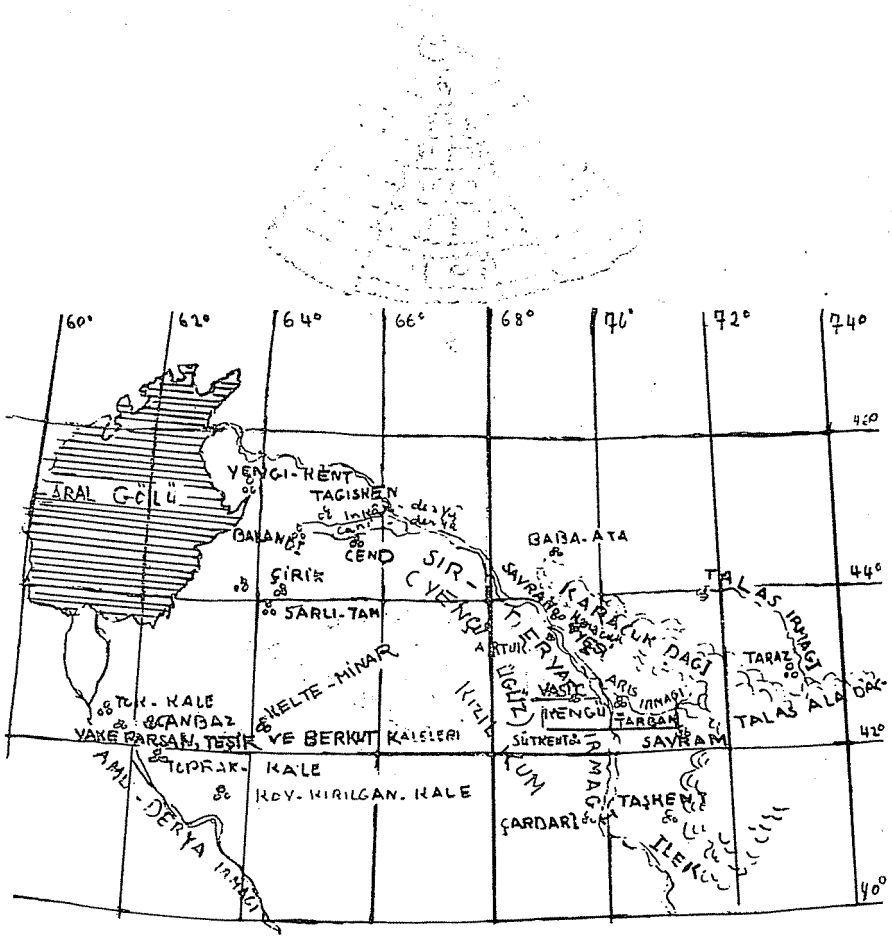
TTKB : *Türk Târîh Kongresi bildirileri*.

H. Vambéry, *Das Türkenvolk* (Osnabrück 1970).

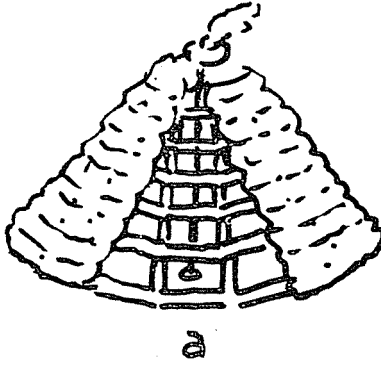
V.L. Voronina, «Stroitel'naya texnika drevnego Xorezma», Tolstov (1952) de makale.

G. Widengren, *Les religions de l'Iran* (Paris 1968).

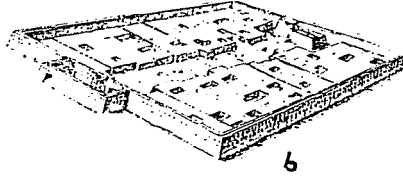
Yûsuf Khâşş Hâcib, *Kutadgu-bilig*, R. Arat neşri (I. 1947).

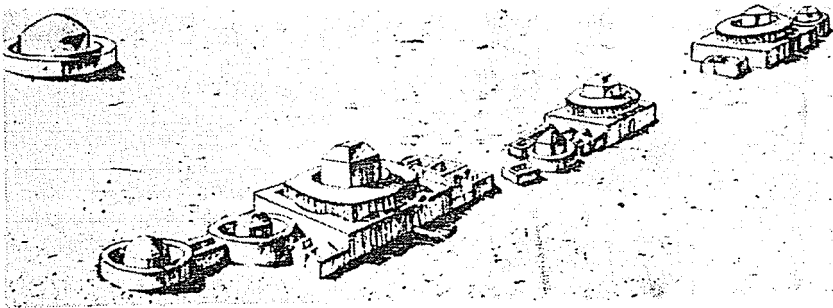
ARAL GÖLÜ CENÜBUNDAKİ BÖLGENİN HARİTASI

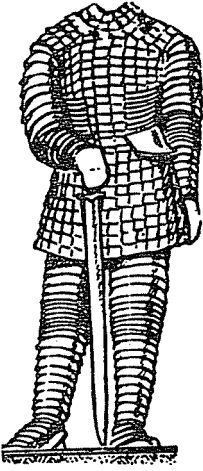
Lev. I/a - Amu-deryânın Aral'a yakın kıyıların doğusunda Kelte Minar'da (bkz. harita) Geç Taş devrinden ağaçdan mesken rekonstitusionu. Tolstov (1953) lev. 18/IV.

Lev. I/b - Amu-deryânın Aral'a yakın kıyıların doğusunda (bkz. harita) M.Ö. VII-II. yüzyıllardan Canbaz-kale rekonstitusionu. Tolstov (1953), res. 82.

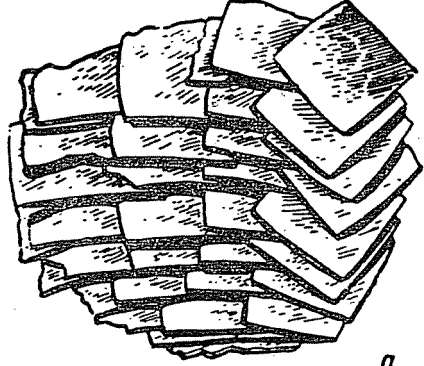

Lev. I/c - Aral doğusunda Inkâr Derya bölgesinde (bkz. harita) Geç Taş devrinden M.Ö. IV. yüzyıla kadar devâm eden Tagisken türbeleri rekonstitusionu. Albaum-Brentjes, res. 25.

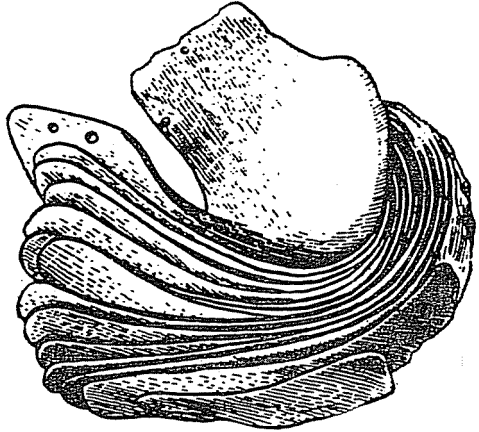

2

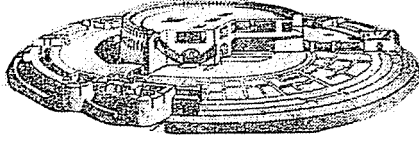
0 2 4 6 8 10 CM

d

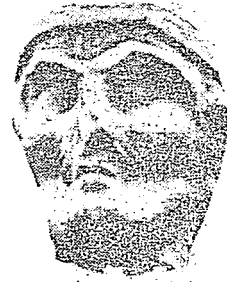
Lev. 1/d, e - Inkâr derya (bkz. lev. 1 c) bölgesinde M.Ö. VII-II. yüzyıllardan Çirik-ribat kalıntıları-
nda bulunmuş kılıç ve zırh kalıntıları. Tolstov (1962) lev. 82.

Lev. II/a - Amu-deryâ'nın Aral gölüne yakın Doğu kıyısında M.Ö. VII-II. yüzyıllardan Koy-kırılğan Kalenin rekonstitusionu. Tolstov (1952) res. 61.

Lev. II b

Lev. II c

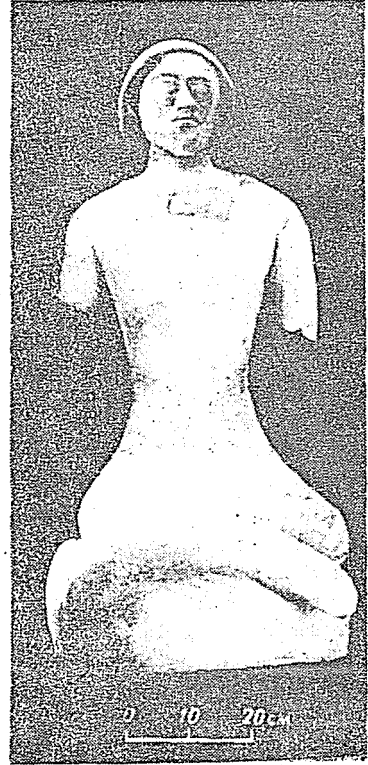

Lev. II/d

Lev. II/b, c, d - Koy-kırılğan kalede (bkz. lev. II a) bulunmuş pişmiş toprak keramik kalıntılarında insan tasvirleri. Tolstov (1960) lev. 65, 66.

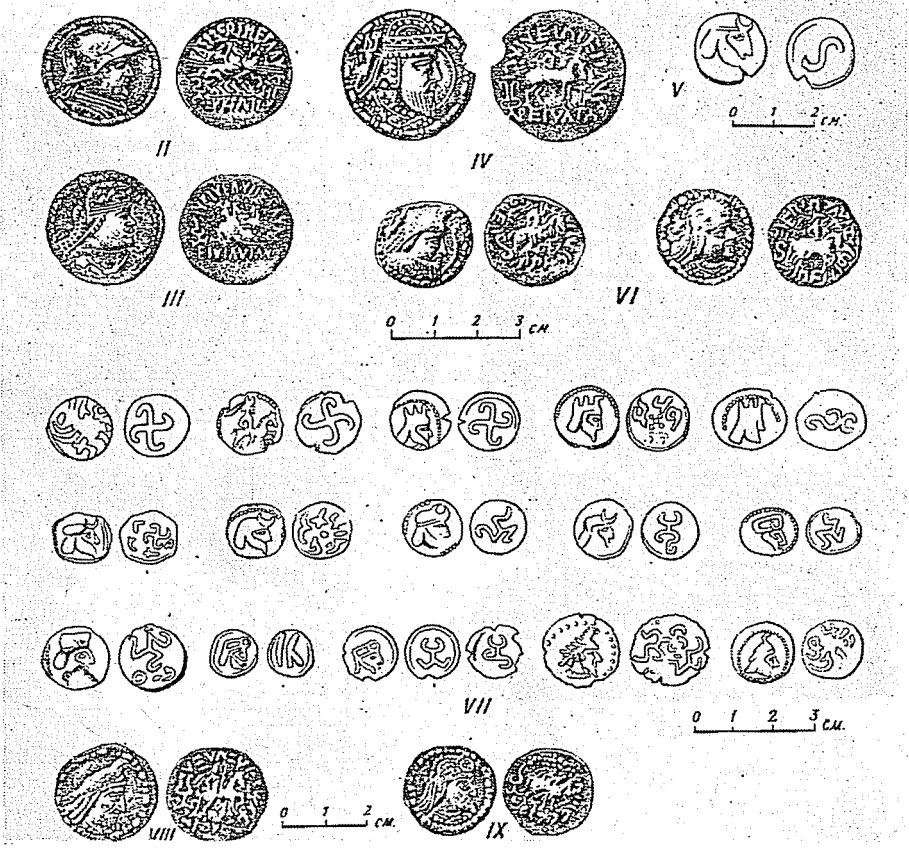

Lev. II/e

Lev. II/f

Lev. II/c, f - Koy-kırılğan-kalede (bkz. lev. II a) bulunmuş pişmiş topraktan insan şeklinde *nâvs*'lar (kemik mahfazaları). Tolstov (1960) lev. 70.

Lev. III/a - M.Ö. II - M. VIII. yüzyıllardan Amu-deryâ'nın Aral gölüne yakın Doğu kıyısındaki Toprak-Kale Sarayında bulunmuş *K'ang-kü* (Kengeres) devleti hükümdâr sülâlesinin Khvarizm ve Sir-deryâ kolunun M. III. yüzyıldan evvelki devrine âid sanılan sikkeler. Grup II: Kengeres hükümdârlarının model ettihâz ettiği Belh Yunan kralı sikkesi. Grup III, IV, V, VI: erken Kengeres hükümdârlarına atf edilen sikkeler. Grup VI'da adı Artamış okunan hükümdâr ve Hatunu sikkesi görülür. Grup VII: belki aynı hükümdâr soyunun Hind tesirleri gösteren sikkeleri. Grup VIII: aynı soydan adı Vazamar okunan hükümdârın sikkesi (başında yırtıcı kuş şeklinde tac). Grup IX: Bîrûnî'de adı geçen ve M. III. yüzyıldan sanılan efsânevî Khvarizm hükümdârı Afrîg'e atf edilen sikke. Tolstov (1962).

Lev. III/b

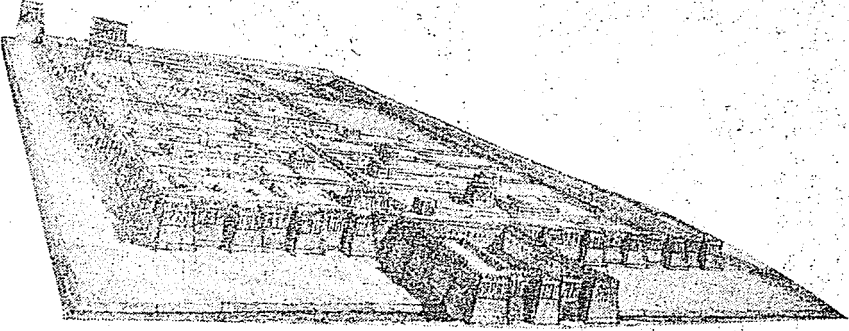
Lev. III/c

Lev. III/b, c - Toprak-Kale sarayında (bkz. lev. III a) bulunmuş boyalı toprak heykel başlarından Vazamar'ın (bkz. lev. III a, grup VIII) hatununa atf edilen kadın başı ile kırmızıya boyalı bir erkek başı. Tolstov (1953) res. 59, 58.

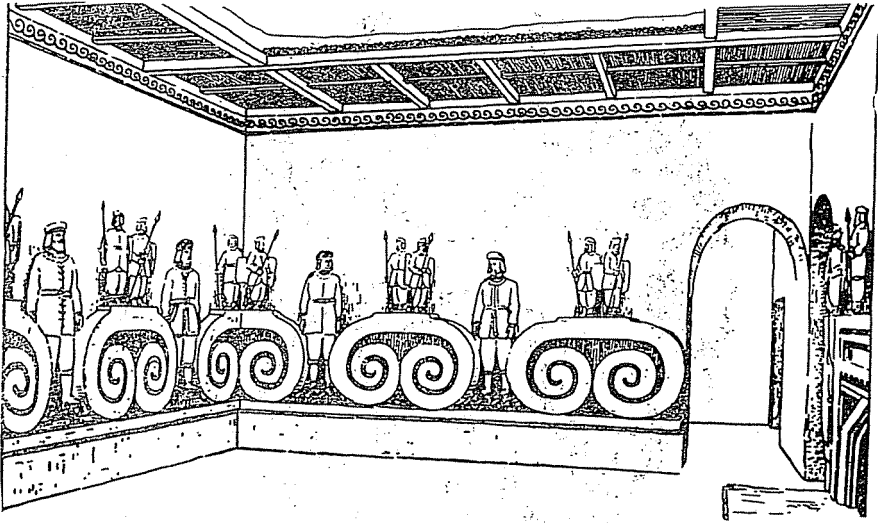

Lev. III/d

Lev. III/d - Toprak-kale sarayında (bkz. lev. III a) bulunmuş sikkelerden *K'ang-kü* (Kengeres) soyunun Hvarizm kolundan M. VIII. yüzyılda yaşadığı bilinen üzerindeki ibâreden Hazerlere de hâkim bir Türk hükümdârı olduğu sanılan ve M. VIII. yüzyılda yaşadığı bilinen Şavuşfer'e (Şâtüşafar) atf edilen sikke (bkz. not 56). Tolstov (1953) res. 76.

Lev. IV/a - Toprak-kale sarayının (bkz. lev. III a) rekonstitusyonu. Lavrov, res. 37.

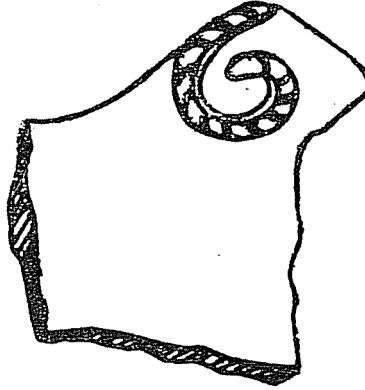
Lev. IV/b - Toprak-kale sarayında (bkz. lev. III a) alp heykellerinin dizildiği M. III-IV. yüzyıllardan odanın rekonstitusyonu. Orlov, «Toprak-kale», res. 10.

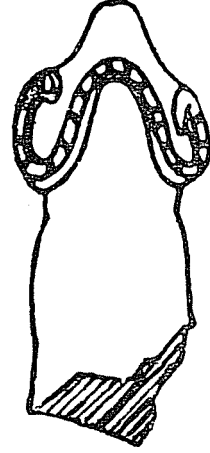
Lev. IV/c - Toprak-kale sarayında (bkz. lev. III a) M. III-IV yüzyıllardan divar resimlerinde Fâ-râbî'nin *al-ma'âzif* dediği kanûn cinsinden bir musîki âleti çalan kadın resmi. Tolstov (1953) res. 46.

Lev. V/a

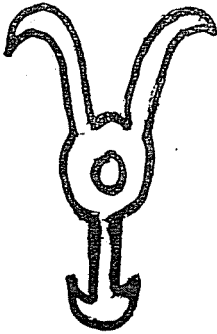

Lev. V/b

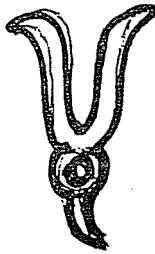

Lev. V/a - Isık-göl bölgesinde bulunmuş ve *K'ang-kü* (Kengeres) devri göçebelere atf edilerek M.Ö. II - M. I. yüzyıllardan sanılan Gök-Türk harflerine benzer türkçe yazılı taş üstündeki damga. Musabaev, res. 1.

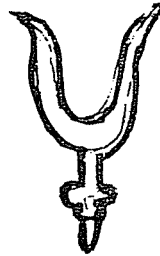
Lev. V/b - *K'ang-kü* (Kengeres)'lere atf edilen Sir-deryâ buluntularından, Çardara yanı Ak-tepe 2 adı verilen şehir kalıntılarından M. I-IV yüzyıldan sanılan Mongoloid bir şahıs gösteren kaymak taşından küçük heykel ve çift koç başlı bir ocak taşının kırık parçaları. Maksimova (ve diğerleri), res. 27.

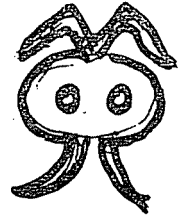
c

d

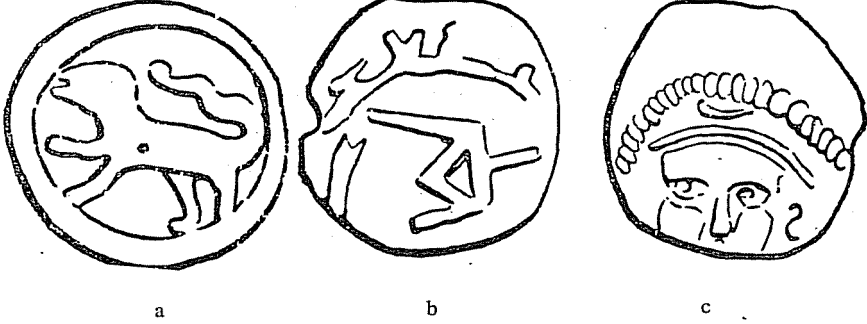

e

f

Lev. V/c - Ak-tepe 2 (bkz. lev. V b) de keramik üzerindeki bir damga. Maksimova (ve diğerleri) res. 26/1. d - Sogd İkhşidleri damgası. Smirnova (1963), sikke 301-431. e - Gazne Türk Eltebir'lerinin (bkz. not 34, 62) Kâbili de aldıktan sonraki bir sikkesinde damga. Göbl, sikke 271. f - *K'ang-kü* (Kengeres) sülâlesinin Khvarizm koluna âid sanılan sikkelerde (bkz. lev. III a) bir damga. Tolstov

Lev. VI/a, b, c - Taşkent Türk Tudun sülâlesine âid M. VII-VIII yüzyıllardan sikkelerde başında hilâl olan bir hükümdâr başı, yaba şeklinde damga ve arslan tasviri. Smirnova (1963), res. 41 ve 39.

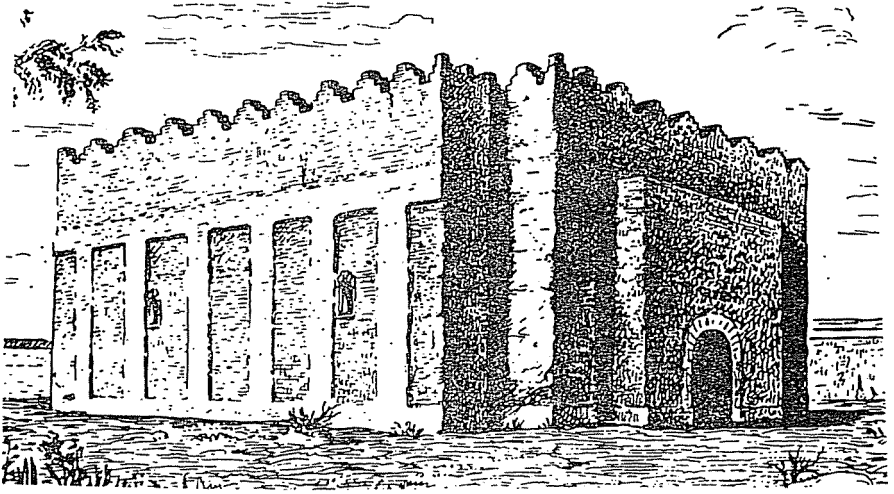
Lev. VI/d

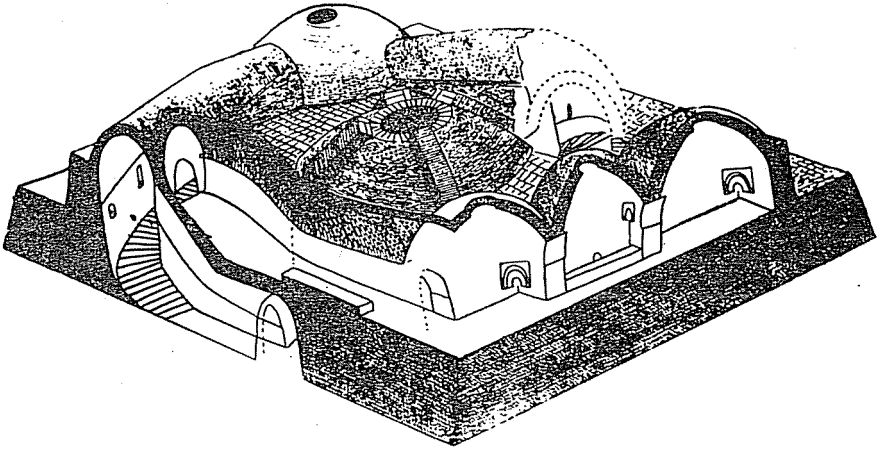
Lev. VI/e

Lev. VI/d - Taşkent etrafında bulunan bir cins sikkede, Türk usulünde (bkz. not 130) uzun saçlı ve bıyıklı, başında hilâl bulunan hükümdâr ve hâturn. Pugaçenkova, s. 253.

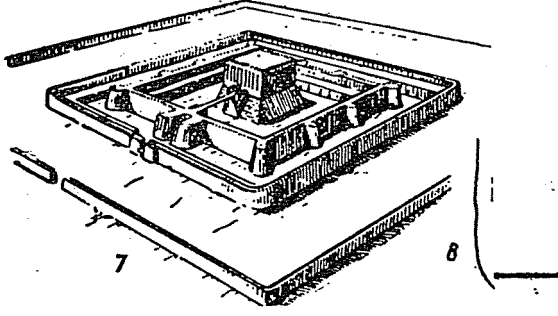
Lev. VI/e - Taraz'da bulunmuş bir gümüş tepside, astral işaretlerden (bkz. not 133) hâturn olduğu anlaşılan bir kadın tasviri. Senigova (1963).

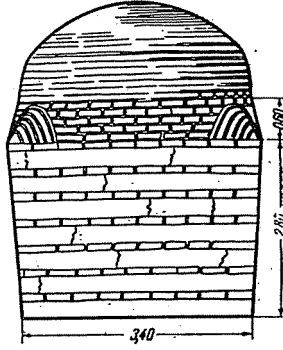
Lev. VII/a - Aral gölünün cenûb kıyısında M. VI-VIII yüzyıldan sanılan Barak-tam vâhası kalelerinden birinin rekonstitusionu. Orlov, «Pamyatniki», s. 140.

Lev. VII/b - Karacuk Dağlarının şimâfî eteklerinde Baba-ata şehrinin iç kalesinin M. VII-VIII. yüzyıllardan kalma kısmında iki katlı bey meskeni. Ageeva, res. 12.

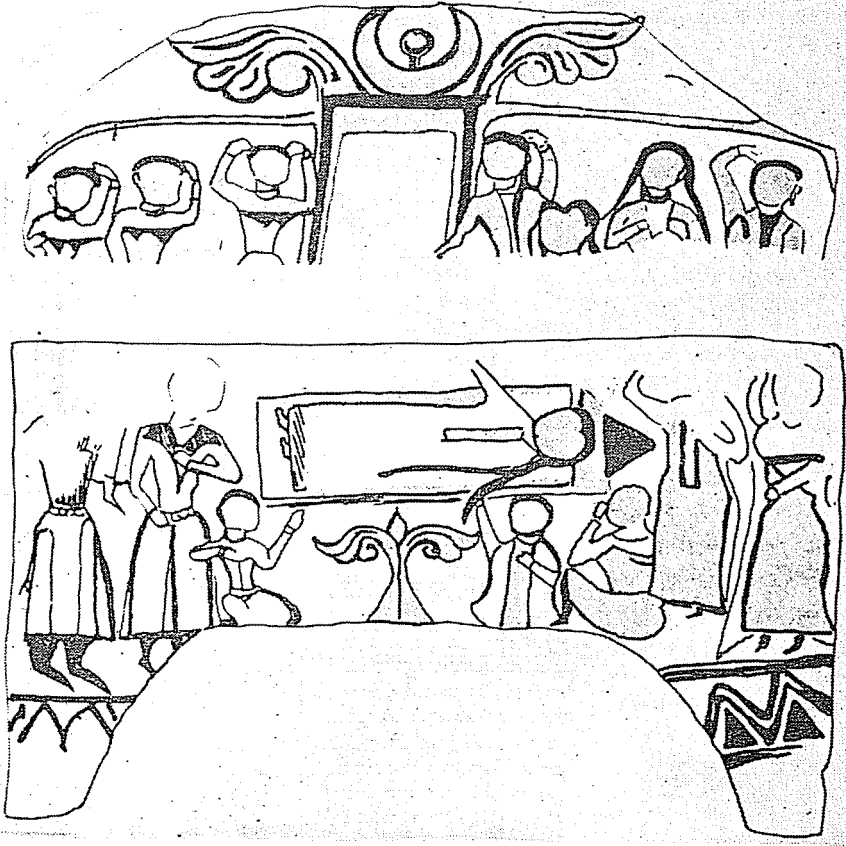

Lev. VII/c

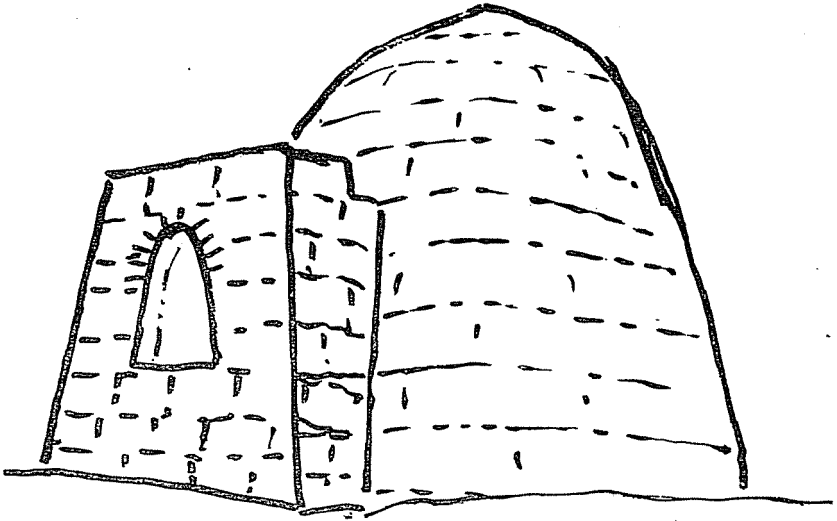

Lev. VII/d

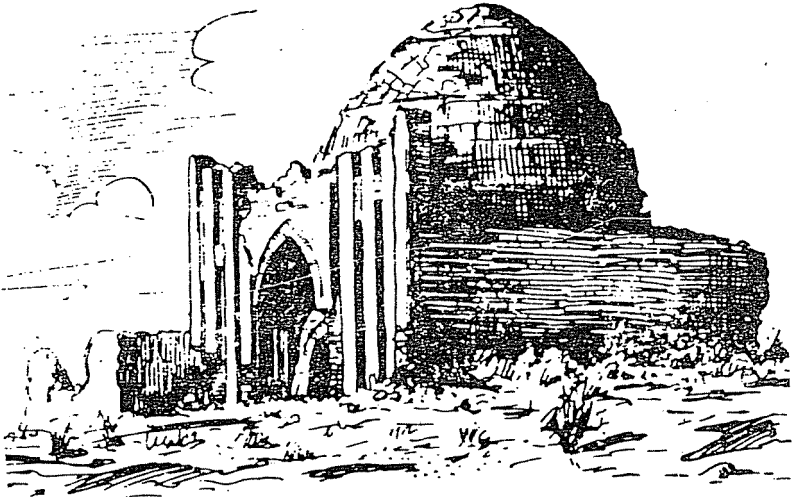
Lev. VII/c, d - Aral gölü cenûbu ve Amu-deryâ doğusunda M. VII-VIII. yüzyıllardan kalan yapı-
lardan, Yaka-parsan kalesi ve Berkut-kale'de bir odanın içi. Tolstov (1953), res. 68 ve Voronina, res. 10.

Lev. VIII/a - Amu-deryânın Aral gölü mansabında Tok-kale'de bulunmuş M. VII-VIII. yüzyıllardan *nâvs* (kemik mahfazası) üstünde üzerindeki astral işaretden hükümdâr olduğu anlaşılan birinin «yuğ» merâsimi tasviri (bkz. not 131). Frumkin res. 24.

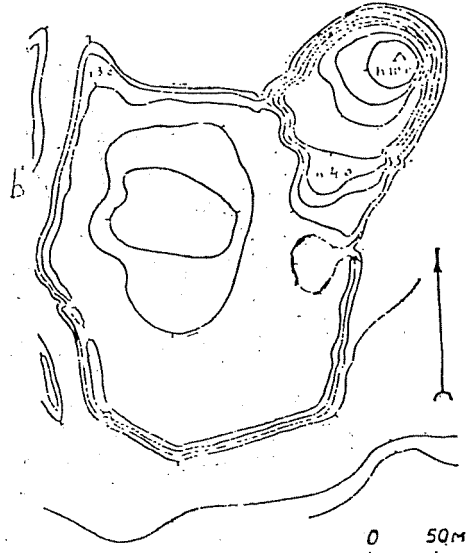
Lev. VIII/b - Taşkent ilinde İlek ırmağı boyundaki *nâvs* (bkz. not 113) muhâfazası için yapılan türbelerden birinin rekonstitusionu. Nilsen, res. 32.

Lev. VIII/c - Inkâr-deryâ bölgesinde (Sir-deryâ mansabının cenûbu) M. X-XI yüzyıllardan Sarhî-tâm türbesi. Tolstov (1962), res. 182.

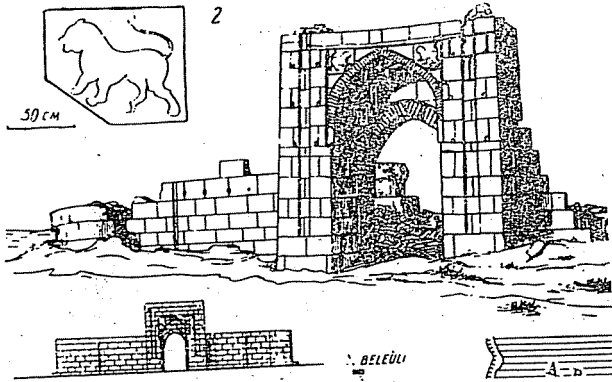
Lev. IX a

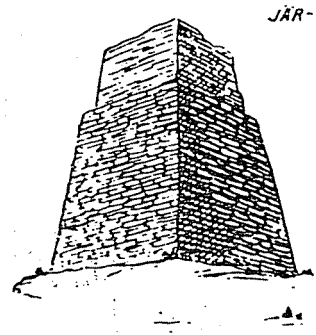
Lev. IX b

Lev. IX/a - Utrar (Kengü-tarban) vâhasındaki kalıntıların planı. Basenov, res. 8.

Lev. IX/b - Fârâbî'nin doğduğu Vasîc şehri olduğu tahmîn edilen bugün Oksus adı ile anılmakta olan Oksus harâbeleri (bkz. not 165). Ageeva-Patseviç, res. 63.

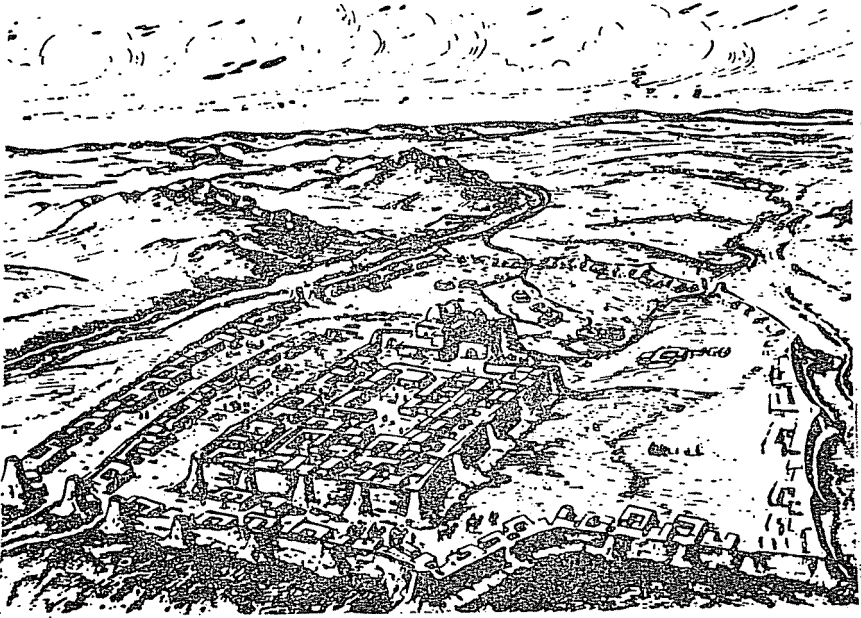
Lev. IX c

Lev. IX d

Lev. IX/c - Aral gölünün Batı kıyılarında Etil Bulgar'ına giden kervan yolunda M. X. yüzyıldan Bilöylü hanı. Tolstov (1953), res. 85.

Lev. IX/d - Sir-deryâ ve Aral'dan Etil Bulgarına giden yollarda M. IX-X. yüzyıllarda ateş ile işaret vermek için kulelerden birinin rekonstitusionu. Tolstov (1953), res. 85.

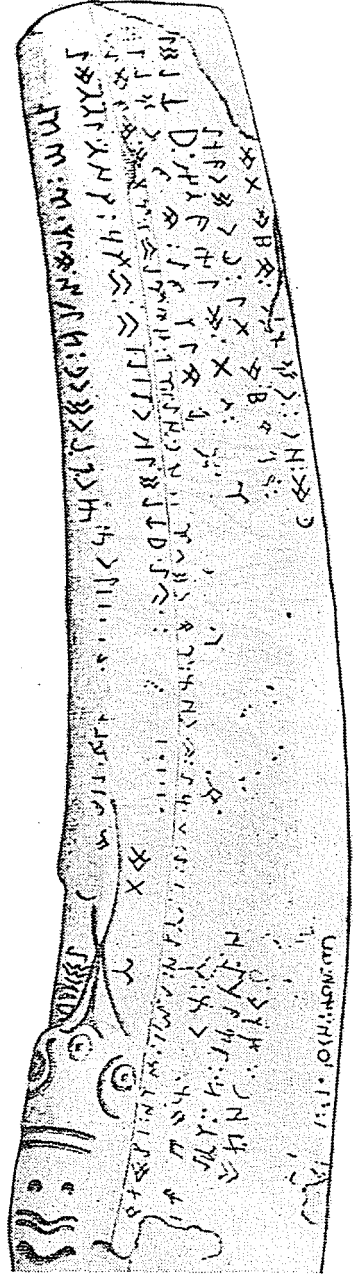
Lev. IX/e - Karacuk Dağının şimalî eteklerinde Baba-ata şehrinin ve bulunduğu vâhanın İslâmî devirdeki hâlinin rekonstitusionu. Ageeva, res. 1.

Arabic calligraphy in a decorative banner at the top of the page.

Lev. X/a

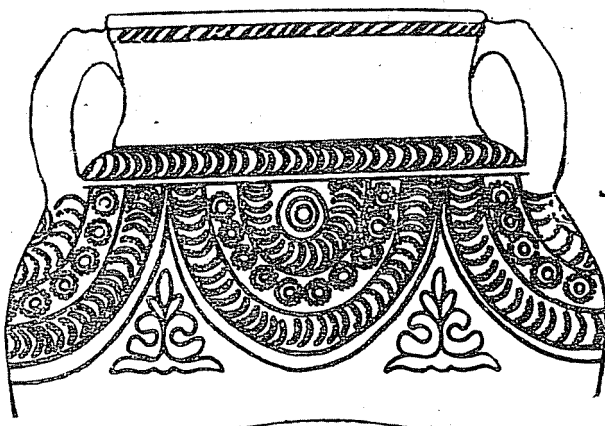
Lev. X/b

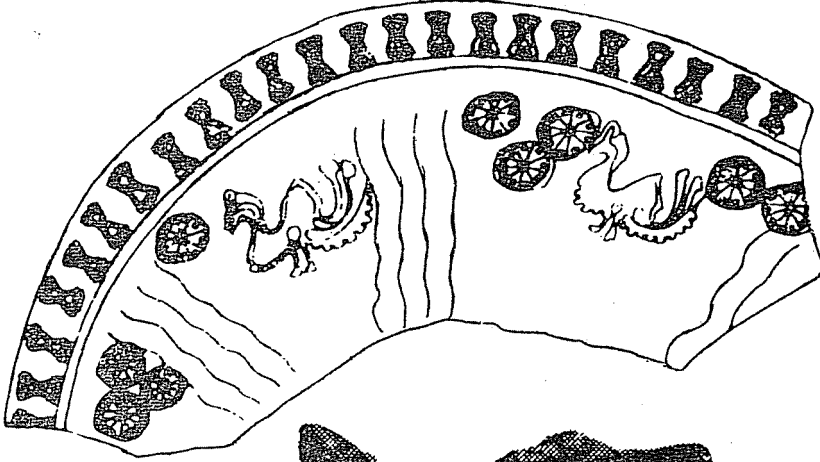
Lev. X/c

Lev. X/a,b - Sayram (İspicâb) Cuma Mescidinde H. 404/M. 1014 târîhli taş sütunun küfî yazısı ve resmi. V.A. Kraçkovskaya, «Evolutzia Kufiçeskoj pis'ma v Sredney Azii», *Epigrafika Vostoka*, III (Leningrad 1949), res. 19 ve 18.

Lev. X/c - Kem ırmağı (Yenisey) kıyılarında bulunan M. VI-VIII. yüzyıl Gök-Türk harflerile türkçe ağıt metinleri bulunan mezar taşlarından (bkz. Orkun, c. II, s. 141-56). Çirkof köyü yanında bulunan taş I. J.R. Aspelins, *Altäische Kunstdenkmäler, Briefe und Bildmaterial Hjalmar Appelgren Kivalo*, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia, 1927, no. 33, s. 1-5, fig. 1-5.

Lev. X/d

Lev. X/e

Lev. X/d,e - Utrar kazılarında tabaka 13 (M. X. yüzyıl)'dan çıkan keramik kalıntıları. Akışev-

Lev. XI/a - M. VIII-X. yüzyıllarda bir Karluk Yabgununun tasvir ettiği sanılan gümüş tabak.
Puğaçenkova-Rempel (1965), s. 153 (lev. 134).

Lev. XI/b - Argu'da bulunmuş Türk mezar heykelleri gibi elinde kadeh tutan fakat İslâmî sarığı olan M. VIII-X. yüzyıllardan heykel, A.N. Bernştam, «Archaeological investigations in Kirghizia», *Gazette des Beaux-arts* (1946).